

Politiek en Emotie

Over de rol van
emoties in de
lokale politiek

Vincent van Stipdonk
Raimon Leeuwenburg
SGB0

Politiek en Emotie

Over de rol van
emoties in de
lokale politiek

Vincent van Stipdonk
Raimon Leeuwenburg
SGB0

VOORWOORD

Alle belangrijke beslissingen in het leven worden mede bepaald door emotie: de keuze van je vrienden, waar je wilt wonen, waar je wilt werken, hoe je je vrije tijd besteedt. We denken dat we in de vakantiefolder feitelijke informatie vinden, maar elke bladzijde appelleert aan je gevoel door de ideaalplaatjes van de beleving die je van de vakantie verwacht. De feiten over prijzen en accommodaties staan in de tabellen met kleine lettertjes in zwart-wit. We maken onze keuze voor een leuke bestemming op basis van zowel die feiten als onze emoties.

Het zou veel helderheid geven wanneer die emotionele beïnvloeding altijd zo 'doorzichtig' zou zijn. We zijn ons er veel minder van bewust dat ook 'de' politiek in wezen een optelsom is van besluiten die zijn ingegeven door gevoelens en emoties. Kiezers, journalisten, politici en bestuurders, allemaal nemen ze voortdurend besluiten over hun opvattingen en over de manier waarop ze die opvattingen uiten. Al die bewuste of onbewuste besluiten zijn veel meer beïnvloed door emoties dan we denken. En elk besluit werkt door in de maatschappij: soms onbedoeld, soms sterk gestuurd.

Een van onze junior medewerkers studeert af in de politicologie op de mate waarin emoties bepalen op welke partij en op welke kandidaat mensen stemmen bij verkiezingen. Dat leek ons bij SGB0 een goede aanleiding om – ook met zijn input – eens breder te verkennen op welke manieren politiek en emoties met elkaar samenhangen. En dat doen we als SGB0 natuurlijk door een onderzoek uit te voeren op basis van reeds beschikbare kennis, vanuit allerlei bronnen, waaraan we zelf de nodige inzichten hebben toegevoegd. Het resultaat is geen handboek, maar een handzaam inspiratieboekje.

Ik hoop dat dit boekje u veel leesplezier zal bezorgen. Het voegt vast nog iets toe aan het inzicht in emoties in uw dagelijkse bestuurlijke en politieke leven.

Mariëtte Glim
Directeur SGB0

December 2007

Colofon

Uitgave: SGB0, december 2007

Auteurs: V.P. van Stipdonk en R. Leeuwenburg

Foto's: Theo Janssen Fotowerken

Vormgeving en productie: Berg Kleijn Communicatie

Drukwerk: Drukkerij Stimuka

ISBN: 978-90-812655-1-5

INHOUDSOPGAVE

Inleiding	07
Over emoties	10
1.1 De emotiecultuur	10
1.2 De functie van emoties	11
1.3 De emotionele mens	15
Emoties en identiteit	18
2.1 Individuen	18
2.2 Mengelmensen	20
2.3 Identificatie	21
2.4 Rituelen en symbolen	22
2.5 En nu u	24
Emoties en conflicten	28
3.1 Wie krijgt wat, wanneer, hoe	28
3.2 Waarden versus acties	30
3.3 Conflict versus consensus	31
3.4 Lezen van emoties	33
3.5 Burgerschapstijlen	35
3.6 En nu u	37
Emoties en communicatie	42
4.1 Massa, media en emoties	42
4.2 Politainment	43
4.3 Politieke communicatie	44
4.4 En nu u	48
Emoties en keuzen	54
5.1 Partij of persoon	54
5.2 Affectieve intelligentie	57
5.3 Kiezers	60
5.4 En nu u	62
Uitleiding	65
Bronnen	66

INLEIDING

Politiek en emotie horen bij elkaar. Volgens sommigen als water en vuur. 'Nou moet u niet emotioneel worden', roepen wanhopige bestuurders soms verwijtend als inwoners zich niet aan de vergaderorde wensen te houden. Emoties worden vaak ten onrechte gezien als onredelijk. Er bestaan veel misverstanden over wat emoties eigenlijk zijn en hoe ze een rol spelen in ons (politieke) leven.

Emoties zijn niet irrationeel. Emoties spelen een constante en constructieve rol in ons denken, voelen en handelen. Aan elke beslissing gaan gedachten en gevoelens vooraf. Aangezien er in de lokale politiek vaak lastige besluiten genomen moeten worden, is het niet wonderlijk dat ook daar emoties een grote rol spelen. Als je op internet 'emoties en gemeenteraad' intypt als zoekterm, krijg je bijna 900.000 hits.

In dit boekje hebben we een breed scala aan interessante meningen, opvattingen en wijsheden over dit onderwerp verzameld. Daar hebben we onze eigen wijsheid aan toegevoegd. Het boekje is bedoeld voor iedereen in of rond het lokaal bestuur, in het bijzonder voor raadsleden en collegeleden.

U vindt in dit boekje vijf beschouwingen over de rol van emoties in het lokaal bestuur. Eerst gaan we in op de functie van emoties. Vervolgens bespreken we de betekenis van emotie voor achtereenvolgens identiteit, conflicten, communicatie en keuzen. We besluiten elk thema hoofdstuk met een aantal tips en vragen die u kunnen ondersteunen om emoties in het lokaal bestuur beter het hoofd te bieden, in de hand te nemen, maar vooral beter ter harte te nemen.

Politiek en emotie

"De Franse schrijver André Gide schreef ooit: 'Een toestand van evenwicht is alleen aantrekkelijk als men op een koord balanceert; als men op de grond zit, is er niets wonderlijks aan'. Het wordt tijd dat politici op het koord gaan staan en de balans tussen emoties en inhoudelijke argumenten proberen te vinden. Pas dan creëren ze meer kansen voor zichzelf om actief het vertrouwen van burgers te genereren."

- Imrat Verhoeven, De emotionele uitdaging van de politiek, 2006

1

OVER EMOTIES

1.1 DE EMOTIECULTUUR

Emoties zijn normaal. Ieder mens heeft ze. Toch worden ze vaak beschouwd als lastig. We zijn ons meestal pas bewust van onze emoties als deze hoog opspelen. Dan 'ontploffen we van woede', zijn we 'sprakeloos van verbijstering', 'misselijk van angst', 'verlamd door verdriet' etc. Emoties zijn dan onstuurbaar: je wordt erdoor 'overmand'. Het tonen van emoties wordt dan ook vaak beschouwd als een zwaktebod, zeker in de politiek. Zo werd het in de pers breed uitgemeten dat Karin Adelmund in de Tweede Kamer twee keer in tranen uitbrak. Het is voor politici zeer ongebruikelijk om publiekelijk emotie te tonen. Er verschijnen dan ook al jarenlang boeken onder titels als: "Je emoties de baas - Nooit meer overmeesterd door je gevoelens" (Scott Spradlin). Er zijn honderden van dergelijke zelfhulpboeken om je emoties en daarmee je eigen leven in eigen hand te houden. Zwart-wit gesteld staan emoties gelijk aan chaos, en ratio aan orde.

Emotie op de tribune in de raadszaal

U kent het waarschijnlijk wel: spandoeken op de publieke tribune in de raadszaal. Eindelijk zit de tribune eens vol. Wel jammer dat het allemaal boze burgers zijn. Ze komen allemaal naar aanleiding van een krantenartikeltje over het voorstel dat als hamerstuk op de raadsagenda staat. Het bouwrijp maken van een speelbosje biedt de mogelijkheid tot interessante nieuwe bedrijfsvestiging. Ongevraagd staat iemand van de tribune op om het woord te nemen, terwijl de inspraakperiode allang is verstreken. De boze buurtbewoner gaat volledig voorbij aan de positieve zaken uit het voorstel en bijt zich vast in één detail: het kappen van zeventien oude bomen. De burgemeester geeft nog aan dat er conform het gemeentelijk herplantbeleid elders in de gemeente netjes zeventien bomen herplant zullen worden. Dat maakt de man pas echt boos. "Nou moet u niet emotioneel worden", probeert de burgemeester, maar ze wordt overstemd door gemor en boegeroep vanaf de tribune. En terwijl de fracties het tijdens de voorbereidende commissievergadering volledig eens waren met het voorstel, besluit de voltallige raad toch maar tot nader onderzoek.

Tegelijkertijd zien we een toegenomen zichtbaarheid van emoties. Emoties worden steeds vaker publiekelijk geuit en gedeeld. Denk aan de tranen van Maxima, de stille tochten tegen geweld, de lief-en-leed-televisie, de begrafenis van André Hazes... De zichtbare veranderingen zijn zo groot dat we kunnen zeggen dat er sinds de jaren negentig een emotionele samenleving is ontstaan. We leven in een 'emotiecultuur.' (Beunders, 2002).

Ook het belang dat men hecht aan emoties verandert. Midden jaren negentig kwam het begrip emotionele intelligentie in de mode. Daarmee zou kunnen worden nagegaan welke mensen emotioneel het best zijn toegerust om maatschappelijk succes te bereiken (Goleman, 1995). EQ-tests worden nog altijd gebruikt bij personeelsselecties. Daarbij staat voorop dat niet alleen ratio maar ook emotie belangrijk is voor het succesvol functioneren in een organisatie. Logische beslissingen botsen immers vaak met emoties, spanningen en gevoeligheden. Een EQ-test probeert antwoord te geven op vragen als: hoe gaat iemand om met de emoties van zichzelf of anderen? Hoe reageert iemand op situaties waaraan hij of zij niets kan veranderen? De waarde van een EQ-test is, meer nog dan die van een IQ-test, omstreden.

De snelheid waarmee het begrip EQ is ingeburgerd in de Nederlandse samenleving geeft echter aan dat het een thema is dat leeft. Verschillende auteurs wijzen erop dat de publieke uiting van emoties en gevoelens in Nederland aan belang heeft gewonnen (zie WRR, 2007: 168). Paul Schnabel stelt bijvoorbeeld dat er tegenwoordig veel meer mee-gemaakt en beleefd moet worden. Werk, vermaak, contacten en dergelijke worden steeds meer gewaardeerd naar de mate waarin zij ook beantwoorden aan de individuele behoefte aan emotie en gevoel. "Het dictaat van het gevoel heeft maatschappelijk een nooit eerder gekende normatieve waarde gekregen" (Schnabel, 2004: 63). Maar wat zit er nu eigenlijk achter die emoties? Wat is de functie van emoties?

Emoticons

Sms-en, emailen en chatten heeft zelfs een nieuwe manier opgeleverd om emoties te uiten, of in ieder geval te visualiseren: emoticons. Dit zijn symbolen die emoties weergeven door middel van een plaatje of een combinatie van letters en leestekens. Emoticons worden vaak – ten onrechte – als smileys aangeduid. Een smiley is gewoon een van de vele soorten emoticons. Een bekend voorbeeld van een emoticon is de leestekencombinatie: :-)

1.2 DE FUNCTIE VAN EMOTIES

Emoties zijn complex en vaak subtiel. Over wat emoties precies zijn lopen de meningen uiteen. Sarbin (1989) heeft hier diverse psychologen op bevraagd. Hun antwoorden liepen sterk uiteen, maar hadden één gemeenschappelijke noemer: het is iets van binnenuit (WRR, 2007). Er zijn veel verschillende emoties en nog meer benamingen hiervoor. Deze variëren van blij, vrolijk of enthousiast tot boos, verdrietig of bang, maar ook van verveeld, kalm tot euforisch. Veel van de

emoties die mensen benoemen, kunnen tot een aantal clusters van emoties worden herleid. Zo zijn emoties als vrees, schrik en paniek verwant aan de negatieve emotiecluster angst en zijn emoties als blijdschap en geluk verwant aan de positieve emotiecluster enthousiasme. De belangrijkste emoties in het politieke domein zijn hoop, trots, angst, boosheid en verveling (Marcus et al, 2005; Capelos et al, 2007). Zo kan men bijvoorbeeld angstig zijn voor een economische recessie of trots zijn op het optreden van de premier op een Europese top.

Emotie wordt vaak afgezet tegen ratio. Bij die tegenstelling wordt ratio over het algemeen aanzienlijk positiever beoordeeld dan emotie. Er werd lang van uitgegaan dat onze hersenen rationeel redenerend tot de beste besluiten komen.

Bromfietsen en politiek

“De domheid is zó groot, dat men meent de wereld door denken te kunnen verklaren. Al denkende heeft men goed en kwaad en oorlog en vrede en bromfietsen en politiek uitgevonden. Het is héél treurig!”

- Uit Marten Toonders Bommelverhaal, De Atlantïër, 1956

Er is echter steeds meer bewijs voor dat ons brein in feite een emotioneel brein is. Het is geen koele rekenmachine die objectief de voors en tegens verzamelt om tot een weloverwogen keuze te komen. Ons brein is een samenspel van associaties, gedachten, herinneringen, gevoelens, beelden en ideeën die in de loop van de tijd met elkaar verbonden zijn geraakt (Westen, 2007). De mens wordt voor een belangrijk deel gestuurd door emoties. Emoties zijn dan ook een betere voorspeller van gedrag dan rationele overwegingen (Granberg en Brown, 1989). We denken wel dat we een besluit nemen, maar we volgen meestal ons gevoel. Voor sommigen zal dat klinken alsof mensen labiel zijn. Dat komt voort uit de gedachte dat emotie en ratio elkaars tegenhanger zijn. Neurologisch onderzoek laat zien dat een dergelijk onderscheid niet houdbaar is. Rationaliteit en emoties hangen sterk samen (Damasio, 2001; Marcus, 2002).

We kunnen bewust rationeel zijn. We zijn het meestal niet. Al denken we vaak het tegendeel, we zijn allemaal routinedieren. De paradox is dat het zeer rationeel is om niet altijd rationeel te zijn. Het is namelijk rationeel om in veel gedrag routinematig te zijn. Het maken van bewuste rationele afwegingen vergt namelijk veel van onze aandacht, gedachten en energie. En het kost veel tijd. In vertrouwde situaties is

het daarom erg efficiënt om automatisch te vertrouwen op eerder geleerde routines. Je kunt dan dezelfde besluitvormingsstrategie volgen als in het verleden. In het verleden behaalde successen bieden weliswaar geen garantie, maar vaak wel een redelijke kans op succes in de toekomst. De tijd en inspanning om alle besluiten rationeel en bewust te nemen zijn groot en vaak overbodig, zeker als hetzelfde besluit steeds opnieuw wordt genomen (MacKuen et al, 2007). Het is ook praktisch niet haalbaar: er komt te veel informatie op ons af om overal bewust over na te denken. Ons onbewuste heeft een verwerkingscapaciteit die ongeveer 200.000 keer zo groot is als die van het bewustzijn (Dijksterhuis, 2007). Het grootste deel van ons 'denken' gebeurt dan ook onbewust en wordt gestuurd door onze emoties.

Om hiermee om te gaan hebben we twee emotiesystemen: het dispositiesysteem en het surveillancesysteem (Marcus, 2002). Het dispositiesysteem is gericht op zaken die geen expliciete afweging vereisen. Dit systeem stuurt aan op routinematig handelen en het versterken van bestaande opinies ('business as usual'). Het tweede systeem, het surveillancesysteem, vult dit aan. Dat systeem monitort namelijk continu de omgeving op nieuwe ontwikkelingen en bedreigingen die wel expliciete afweging vereisen. Het stuurt daarmee juist aan op het doorbreken van routine en het inwinnen van nieuwe informatie.

Voor wie meer wil weten: het dispositie- en het surveillancesysteem

Emoties ondersteunen beredeneerde afwegingen (Marcus en MacKuen, 1993). Emoties werken namelijk als katalysator om nieuwe informatie op te nemen of om betrokkenheid te stimuleren. Uit verschillende neuro- en politiek-psychologische onderzoeken blijkt dat er twee emotiesystemen actief zijn: het dispositie- en het surveillancesysteem (Marcus, 2002). Het dispositiesysteem registreert emoties als opwindning, uitbundigheid en enthousiasme en reguleert ons gewoontegedrag. Het surveillancesysteem gebruikt emoties als vrees, stress en angst en reguleert juist het doorbreken van gewoonten. De gecombineerde uitkomst van de systemen is onze gemoedstoestand.

Het dispositiesysteem regelt het vertrouwen op gewoonten die geen expliciete afweging vereisen. Het is verbonden met delen van het brein waarin gedragsroutines worden verwerkt en opgeslagen. Soms overstijgen uit te voeren taken 'normale' verwachtingen. Het dispositiesysteem beïnvloedt dan ons gedrag door emotionele reacties van verdriet en frustratie tot blijdschap en uitbundigheid te stimuleren. Dat komt neer op een schaal van lage tot hoge activering. Bij lage activering voelen we

frustratie, bij hoge activering enthousiasme. Hoe meer het dispositie-systeem geactiveerd wordt, des te meer interesse en betrokkenheid worden vergroot (Capelos, Rijkhoff en Leeuwenburg, 2007). Tegelijkertijd scant het surveillancesysteem continu de omgeving en vergelijkt het nieuwe informatie met bestaande kennis. Zolang die vergelijkingen de veiligheid van de omgeving blijven bevestigen, voelen wij ons rustig en veilig en worden de lopende activiteiten voortgezet. Wanneer er daarentegen veel nieuwe en mogelijk bedreigende impulsen in de omgeving zijn, wordt het surveillancesysteem 'op scherp' gezet. Dit systeem onderbreekt dan het vertrouwen op gewoontes en zorgt dat we stoppen, kijken, luisteren en ons voorbereiden op actie (Marcus en MacKuen, 1993). Het surveillancesysteem werkt op eenzelfde wijze als het dispositiesysteem: op een schaal van lage naar hoge activering voelen we verschillende emoties. Bij lage activering voelen we ons kalm en bij hoge activering angstig. Hoe meer het surveillancesysteem geactiveerd wordt, des te minder we vertrouwen op gewoontes en des te meer we proberen nieuwe informatie te bemachtigen om rationeel overwegen mogelijk te maken. Het stimuleert daarmee ook het (politieke) leren.

Samen maken beide emotiesystemen rede en rationaliteit mogelijk, doordat het dispositiesysteem het bewustzijn ontlast van alledaagse zaken en het surveillancesysteem het bewustzijn inschakelt wanneer er iets afwijkends of bedreigends gebeurt (Marcus, 2002). Dat leidt tot twee gedragsstrategieën: vertrouwen op gewoontes en vertrouwen op beredeneerde overwegingen. Emoties als angst, woede en bezorgdheid stimuleren het surveillancesysteem om routines te doorbreken en over te gaan naar beredeneerde overwegingen. Kortom: emoties kunnen onze rationaliteit ergens op richten (Verhoeven 2006).

David Hume over Ratio

"Reason is, and ought only to be the slave of the passions, and can never pretend to any other office than to serve and obey them."

– David Hume, A Treatise of Human Nature, 1739

Emoties kleuren rationaliteit en beïnvloeden de mate waarin we openstaan voor (afwijkende) informatie. Positieve emoties (dispositiesysteem) hebben meer directe invloed op ons handelen dan negatieve (Marcus, 1988), maar vooral als we negatieve emoties ervaren, zullen we er veel voor over hebben om de oorzaak van die gevoelens te vinden en deze weg te nemen (Marcus, 2002). Door negatieve emoties gaan we andere informatie zoeken.

Voor wie nog meer wil weten: Emoties, gevoel en ratio

In het dagelijkse taalgebruik worden de termen emotie en gevoel vaak door elkaar gebruikt. Om dit boekje eenvoudig en leesbaar te houden, sluiten we aan bij het dagelijkse taalgebruik en maken we geen scherp onderscheid tussen emotie en gevoel. In de neuropsychologie is het denken over gevoel en emotie echter al veel verder. Zo maakt Antonio Damasio een scherp onderscheid tussen emotie en gevoel. Hij ziet emotie, gevoel en denken als functies die achtereenvolgens in de evolutie zijn ontstaan en aanvullende rollen vervullen. Hij stelt dat bewustzijn emoties door de bemiddeling van gevoelens laat doordringen tot het denkproces. Het gevoel kan dan gezien worden als een speciale uiting of vorm van emoties die typisch is voor mensen, namelijk de bewuste beleving of reflectie van een emotie. Het gevoel is dus een bewuste emotie. Meer hierover kunt u lezen in Damasio's boek uit 2001 "Ik voel dus ik ben - Hoe gevoel en lichaam ons bewustzijn vormen".

1.3 DE EMOTIONELE MENS

De basis van de mens ligt in de emotie. Iedereen beseft dat we niet altijd rationeel zijn, maar niet iedereen beseft dat we overwegend onbewust doen wat we doen. Ter geruststelling kunnen we daar direct aan toevoegen dat het zeer rationeel is om veel, zo niet de meeste informatie en prikkels onbewust te verwerken. Emotie en ratio staan elkaar niet in de weg, integendeel: emotie bepaalt of ratio wordt geactiveerd. Emoties zijn geen aparte dimensie van de mens die los van rationaliteit kan worden aangesproken, maar een wezenlijk deel van het menselijk functioneren. Emoties zijn geen incidenteel opvlammende 'dingen' die wij passief ondergaan, maar spelen een fundamentele constante rol in ons denken, voelen en handelen. Wat dat betekent voor de manier waarop mensen samenleven en politiek beleven en bedrijven, bespreken we in de volgende hoofdstukken.

2

EMOTIES EN IDENTITEIT

2.1 INDIVIDUEN

Als mensen emotioneel worden, zijn ze geraakt. Emoties komen diep van binnen. Emotionele betrokkenheid is een vorm van betrokkenheid die ons letterlijk in de kern raakt. Emoties en identiteit hebben dan ook veel met elkaar te maken. En dat heeft belangrijke consequenties voor onze samenleving in het algemeen, en in het bijzonder voor de rol die de politiek daarin speelt.

In het eerste hoofdstuk constateerden we dat we leven in een cultuur waarin emoties een steeds grotere rol spelen. Dit is geen op zichzelf staande ontwikkeling. Onze samenleving is de afgelopen vijftig jaar enorm veranderd. Vroeger waren de gedachten en gevoelens van het individu veel minder belangrijk dan tegenwoordig. Collectieve systemen als routines, zuilen en bazen kanaliseerden onze gedachten en gevoelens in belangrijke mate. Vroeger was je bijvoorbeeld katholiek, las je de Volkskrant, luisterde je naar de KRO en vertelde de pastoor of anderszins KVP-leider Romme die tegelijkertijd hoofdredacteur van de Volkskrant was, wat je moest denken en voelen. Veelbesproken trends als individualisering, informatisering, informalisering en internationalisering hebben hier sindsdien drastisch verandering in gebracht (zie o.m. De Vries, 2006; Schnabel, 2004). Het heeft geleid tot een nieuwe wereld die complexer maar ook verwarrender en voor sommigen bedreigender is geworden.

Vroeger trouwde je met een goede partij, kreeg je kinderen en bleef je bij elkaar tot de dood erop volgde. Nu kies je bewust een partner, die ook gemakkelijk kan worden ingeruild. Nu kies je uit een reeks van samenlevingsvormen. Nu is het al dan niet willen van kinderen een bewuste keuze. Mensen hebben enorm veel meer keuzevrijheid gekregen, sinds de kerk en de overheid minder relevantie en minder gezag kregen.

Punkers in uniform

In de jaren 80 van de vorige eeuw zetten punkers zich af tegen gezag en commercie door zich buiten de samenleving te plaatsen en door hyper-individueel en onafhankelijk te zijn. Het was onder punkers echter wel een keiharde norm dat je in niet al te schone gescheurde donkere kleren liep met daarop zelfgeverfde symbolen en waar mogelijk veiligheidsspelden. Paradoxaal genoeg droegen de individualisten, die zo tegen gezag en uniformen waren, uniforme kleding waarop afwijking niet werd getolereerd. Zelfs opperste individualisten willen ergens bij horen...

Punkers zijn inmiddels schaars geworden in het straatbeeld. Spijkerbroeken, hét product van de commercie, domineren het straatbeeld. De spijkerbroek is het meest gedragen kledingstuk ter wereld, maar staat desondanks nog altijd symbool voor de uitdrukking van een individualistische rebelse levensstijl....

Er is ook simpelweg meer tijd om je leven in te richten zoals je zelf wilt. Vroeger was men vooral bezig met overleven, met werken of huishouden. In de loop der jaren zijn we steeds minder uren gaan werken. Daarnaast hebben allerlei handige huishoudelijke uitvindingen (stofzuigers, (vaat)wasmachines, magnetrons, voorgesneden groenten en dergelijke) ervoor gezorgd dat het huishouden geen dagtaak meer hoeft te zijn. We hoeven niet meer alleen bezig te zijn met werken. Die plicht drukt minder zwaar op ons leven. Tegenwoordig hebben we daardoor een zee aan vrije tijd om in te vullen. De toename van vrije tijd wordt vooral beschouwd als meer tijd om leuke dingen te doen. Dingen die je echt belangrijk vindt. Om in woorden van heer Olivier B. Bommel (Toonder, 1965) te spreken: 'Vrije tijd is tijd die er over blijft wanneer men zijn werk gedaan heeft en waarmee men geen raad weet'.

Mensen hebben steeds meer mogelijkheden om hun leven naar eigen wens en behoefte in te richten. We voelen ons in toenemende mate zelf verantwoordelijk voor ons leven. De voordelen daarvan zijn evident. Emoties hebben meer de ruimte gekregen. Je kunt zelf kiezen hoe je je leven inricht, wie je wilt zijn en wat je wilt ervaren en voelen.

2.2 MENGELMENSEN

Door die keuzevrijheid is onze samenleving van karakter veranderd. De samenleving is niet meer in eenduidige, overzichtelijke hokjes opgedeeld. Mensen zijn niet meer primair lid van een groep of zuil, maar hebben als individu uiteenlopende verbindingen. Je bent lid van een schaakvereniging, ambtenaar, secretaris van de buurtvereniging, 'mantelzorger' voor je moeder, vogelaar, vrijwilliger bij het jeugdvoetbal, ANWB-lid, donateur van Greenpeace etc. Je kunt het ene én het andere zijn. Het heeft ertoe geleid dat mensen per onderwerp, per context of situatie, iemand anders kunnen zijn. Mensen zijn deel van vele groepen, hebben diverse identiteiten of, in termen van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, hybride identificaties (WRR, 2007).

De Zuid-Afrikaanse schrijver Breyten Breytenbach noemt dit 'mengelmensen'. Enerzijds heeft het hebben van meerdere identiteiten vele voordelen: als de waardering voor jouw ene identiteit ontbreekt, kun je altijd terugvallen op een andere. Als het niet zo goed gaat op je werk, kun je nog altijd een goede vader, voetbalcoach of vrijwilliger zijn. Verder kunnen er interessante verbindingen tussen groepen ontstaan. Anderzijds botsen identiteiten soms. Een vrije seksuele moraal laat zich moeilijk combineren met een gereformeerde identiteit (WRR, 2007). Moeders moeten én carrière maken én zorgen voor de kinderen én een nimf zijn voor hun partner.

We moeten steeds vaker keuzen maken in wie en wat we willen zijn. Dat doet steeds meer beroep op onze sociale en emotionele vaardigheden (Elchardus, 2005). Bewust keuzen maken is echter niet eenvoudig. Het wordt in de complexe samenleving voor mensen steeds moeilijker om te begrijpen wat er allemaal gebeurt. Ook het besturen van de complexe samenleving is in vergelijking met vroeger een vak apart geworden, dat zich afspeelt buiten het gezichtsveld van de burger (WRR, 2007). "Volgens Zijdeveld was het succes van Fortuyn in 2002 deels te danken aan zijn tegemoetkoming van het onbegrip dat in de samenleving heerst. Burgers verwachten sindsdien dat de politiek deze complexiteit wegneemt. Zijdeveld stelt dat de neiging tot simplificeren uiteindelijk alleen maar kan leiden tot nog meer ongenoegen van de burger over politiek en overheid, omdat besturen van de samenleving moeilijk blijft en (...) alleen maar moeilijker wordt." (WRR, 2007: 18).

De neiging om zaken te willen versimpelen sluit direct aan bij ons emotiesysteem waarbij het uitgangspunt is dat we zo veel mogelijk op routine en bekende patronen werken. Bewust beredeneerde keuzen maken is een tijdrovende aangelegenheid die we zo veel mogelijk vermijden, zo leerde ons het eerste hoofdstuk van dit boekje. Mensen willen niet alles zelf hoeven kiezen. Toch blijft het aantal te maken keuzen met de dag toenemen. Vroeger kwam er één soort stroom uit het stopcontact, was er één kabelaanbieder, had je telefoon via de PTT en was je ziekenfonds óf particulier verzekerd. Nu moet je onderhandelen met stroomaanbieders, kabelexploitanten, telecom-bedrijven en zorgverzekeraars. En dat zijn dan nog relatief eenvoudige praktische keuzen. Maar ook in meer existentiële zin is de keuzevrijheid (in veel gevallen keuzedwang) enorm toegenomen. Mensen staan steeds vaker voor moeilijke vragen als: Wie wil ik zijn? Waar wil ik bij horen? Of: waar kan en wil ik mij mee identificeren?

2.3 IDENTIFICATIE

Ook richting de (lokale) overheid hebben mensen meerdere identiteiten. Zo wordt er in de relatie met de lokale overheid vaak onderscheid gemaakt tussen een aantal burgerrollen: wijkbewoner, belastingbetaler, klant, kiezer, partner en onderdaan. Mensen blijken zich echter boven alles wijkbewoner te voelen. Mensen identificeren zich nauwelijks met de andere vijf rollen (BB, 2007). Je vooral wijkbewoner voelen is een sterke, belangrijke en vooral praktische vorm van identificatie, waar het lokaal bestuur op in kan of zelfs moet spelen, wil het een band met de inwoners aangaan.

Een belangrijke vorm van identificatie vindt namelijk plaats met de fysieke omgeving en de dingen die je doet. In navolging van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid noemen we dit functionele identificatie. Functionele identificatie vindt tegenwoordig plaats op bijvoorbeeld internet, in uitgaansgelegenheden, maar vooral op het werk, op school en in de wijk (WRR, 2007). Je woont, werkt, speelt ergens en identificeert je daarmee.

Dit biedt goede kansen voor het lokaal bestuur. Het wordt vaak genoemd als het bestuur dat het dichtst bij de burger staat. Deze gedachte komt deels voort uit de idee dat gemeente en gemeenschap in belangrijke mate samenvallen, doordat gemeentepolitiek zou gaan over zaken waarop iemands belangrijkste wensen en opvattingen betrekking hebben, zodat de politieke betrokkenheid daar het grootst

zal zijn (Boogers, 2007). Robert Putnam deed baanbrekend onderzoek naar verbondenheid op lokaal niveau ('social capital' in zijn termen) en constateerde: "Building social capital will not be easy, but it is the key to making democracy work." (1993: 185).

Geert Dales weg uit Leeuwarden

Geert Dales vertrok in mei 2007 na nog geen 3 jaar als burgemeester van Leeuwarden. Hij werd voorzitter van het college van bestuur van Hogeschool InHolland in Den Haag. Zijn vertrek leverde veel commotie op, net als de invulling die hij gaf aan zijn kortdurende burgemeesterschap. Dales en Leeuwarden gingen niet altijd even goed samen. Zijn vele mediaoptredens leverden nogal wat onbegrip op in het nuchtere Friesland. Ook kreeg Dales veel kritiek omdat hij zijn koophuis in Amsterdam aanhield en een huis huurde in Leeuwarden. Na anderhalf jaar was de gemeenteraad het zat en dwong Dales zijn Amsterdamse woning van de hand te doen. Dales vroeg zich op zijn beurt publiekelijk af of hij met Leeuwarden wel de goede keuze had gemaakt.

Een jaar na zijn benoeming tot burgemeester uitte hij kritiek op 'de benepen sfeer en de cultuur van roddel en achterklap' in Leeuwarden. Hij miste een inspirerende werkomgeving en twijfelde openlijk aan zijn keuze voor de Friese hoofdstad. Dales verklaarde toen dat hij op een zelfgekozen moment de balans zou opmaken en mogelijk niet de volle zes jaar zou afmaken.

De band tussen overheden en inwoners kent naast een functionele overigens ook een emotionele vorm. Max Weber stelde al dat de politieke gemeenschap zowel haar kracht als haar legitimiteit ontleent aan haar 'emotional foundations'. John Stuart Mill zag alleen kans voor de democratie als er voldoende 'fellow-feeling' was tussen inwoners (WRR, 2007). Dat een vorm van verbondenheid van belang is, ligt sterk voor de hand. Hoe je dat moet invullen ligt minder voor de hand. Het komt aan op het vormgeven van emotionele identificatie. Hoe creëer je als gemeente(bestuur) gemeenschapszin?

2.4 RITUELEN EN SYMBOLEN

In reactie op de bovenstaande ontwikkelingen constateren veel auteurs dat er een toenemende behoefte is aan symbolen en collectieve rituelen - zoals bij de dood van Fortuyn en Hazes. Die behoefte valt voor een deel samen met de zoektocht naar een gedeelde identiteit (Salemink, 2006). Rituelen en symbolen komen tegemoet aan een verlangen naar authenticiteit en gemeenschapszin.

Salemink (2006) legt daarbij een relatie tussen de opkomst van de televisie en het gevoel van nationale verbondenheid. De inzamelingsactie 'Open het dorp' uit 1962, gepresenteerd door Mies Bouwman, vond plaats in een tijd dat Nederlanders net massaal een tv in huis hadden. De televisie-actie droeg volgens Salemink bij aan de verbeelding van de nationale gemeenschap. De Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid betoogt in het verlengde daarvan dat de tsunami-actie niet alleen een actie ter ondersteuning van de slachtoffers was, maar ook kan worden beschouwd als teken van nationale gemeenschap na de verscheurdheid door de moord op Theo van Gogh (WRR, 2007). Mensen hebben behoefte aan gezamenlijkheid.

Politieke partijen op de verkeerde weg?

Het belang van collectieve rituelen zien we heel concreet bij een instituut als de politieke partij. Partijlidmaatschap is nauwelijks een rationeel beredeneerde keuze, maar veel meer een emotionele verbintenis met gelijkgestemde mensen met gelijksoortige ideeën. Die verbintenis wordt bevestigd in het gezamenlijk beleven van verkiezingsuitslagen, politieke congressen etc. Het is in het licht van bovenstaande ontwikkelingen dan ook opmerkelijk dat partijen steeds meer lijken af te stappen van dergelijke collectieve rituelen en zich vaker organiseren in inhoudelijk georiënteerde kenniskringen. Het is de vraag of dat verstandig is. Stokoude sociaaldemocraten komen nog altijd massaal naar 1 mei vieringen om met hart en ziel, en vooral veel emotie, de Internationale te zingen.

Mensen voelen zich vooral één met andere Nederlanders als het gaat om zaken in de categorie 'lief en leed' (herdenkingen, begrafenissen en protesten tegen zinloos geweld). Die scoren aanzienlijk hoger dan politiek georiënteerde categorieën als Prinsjesdag, verkiezingen of referenda (WRR, 2007). Hele volksbuurten kleuren oranje wanneer het Nederlands elftal kans lijkt te maken op een kampioenschap.

Er is in Nederland een aantal nieuwe collectieve rituelen ontstaan dat inspeelt op die verlangens naar verbondenheid. "We zouden dit kunnen afdoen als een naïef verlangen naar de geborgenheid van vroeger, naar iets 'echts' wat we kwijt zouden zijn. Het is productiever te verkennen of deze trend van het publiek maken van collectieve emoties en daarbij horende symbolen en rituelen benut kan worden om de emotionele verbinding met Nederland ook op andere manieren vorm te geven" (WRR, 2007: 170).

Voor wie meer wil weten:

Marc Elchardus over de symbolische samenleving

Elchardus stelt dat we leven in een symbolische samenleving waarin sturing tot stand komt via perceptiemechanismen zoals smaken, opvattingen, vaardigheden, kennis en emoties. In die samenleving wordt gedrag vooral beïnvloed door een intense productie van symbolen. Meer hierover kunt u lezen in onder meer: "Tegenstellingen en conflicten in de symbolische samenleving" (Elchardus, 2005).

2.5 ENNUU

Wat kunt u hiermee in uw lokaal bestuur? Het is er allemaal niet eenvoudiger op geworden. Het is van belang om de complexiteit niet te versimpelen, maar wel te erkennen. Erken dat mensen verschillende identiteiten ('hybride identificaties') hebben. Erken dat verschillende emotionele bindingen elkaar kunnen aanvullen. Wees niet bang dat 'mengelmensen' niet betrokken zijn, maar verwacht van hen geen betrokkenheid bij alles wat er in de gemeente gebeurt. Mensen hoeven niet permanent op alle onderdelen betrokken te zijn, of zich betrokken te voelen. Mensen kunnen effectiever en gericht worden betrokken op 'slechts' een of enkele aspecten die er voor hen en voor de gemeente toe doen. De binding met de gemeente zit minimaal in het gegeven dat men de stad of het dorp met elkaar deelt, en het dus met elkaar moet zien te rooien (WRR, 2007).

Dat stelt u voor de vraag hoe de trend van het publiek maken van (collectieve) emoties en daarbij behorende symbolen en rituelen benut kan worden om de emotionele verbinding met Nederland, of uw gemeente, ook op andere manieren vorm te geven. Festiviteiten, rituelen en symbolen ondersteunen emotionele identificatie met elkaar en met gemeenschappen. Is het mogelijk om lokaal collectieve rituelen te versterken of zelfs te creëren? Kijk ook eens met die blik naar het jaarlijks dorps- of stadsfeest, of zaken als Koninginnedag, de intocht van Sinterklaas etc. Is het mogelijk deze nog sterker een uitdrukking van 'couleur locale' te laten zijn?

Er zijn gemeentebesturen die doelbewust proberen aan te sturen op trots op de eigen stad, door aan te sluiten bij een bestaande stedelijke identiteit of deze bij te sturen, of zelfs te creëren (WRR, 2007). Dat helpt om een aantrekkelijk beeld neer te zetten voor de buitenwereld ('citymarketing'), maar kan bovenal bijdragen aan het versterken van de interne trots en samenhang van de gemeente.

Vrijwel elke gemeente heeft een toekomstvisie, of is die aan het ontwikkelen. We willen angst, onrust en onzekerheid vermijden en hebben daarom behoefte aan grip op de ongewisse toekomst. Toekomstvisies gaan echter vooral over de vraag wat voor soort gemeente of gemeenschap we willen zijn. Het zijn uitdrukkingen van of zoektochten naar een gedeelde identiteit. Is het niet productiever om, in navolging van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, in termen van identificaties te denken? Wellicht kunt u daarbij aansluiten bij het besef dat de gemeente een gemeenschap kan vormen, maar dat dit in feite een gemeenschap is van verschillende gemeenschappen die zich niet houden aan gemeentegrenzen. Moet het lokaal bestuur dan 'bouwer van gemeenschappen' zijn (CTLB, 2006), of zich verbinden met bestaande gemeenschappen en zoeken naar nieuwe verbindingen tussen gemeenschappen?

3

EMOTIES EN CONFLICTEN

3.1 WIE KRIJGT WAT, WANNEER, HOE

Al sinds er mensen zijn, bestaan er conflicten. Conflicten ontstaan als mensen of partijen die van mening verschillen niet meer samen tot een oplossing komen. Als mensen een conflict hebben, komt dat vaak omdat emoties of botsende persoonlijkheden een rol spelen. Het is dan niet altijd makkelijk om te luisteren naar de redelijke argumenten van de ander.

De mens is voor zijn medemens een wolf

Thomas Hobbes, een politiek filosoof uit de 17e eeuw, dacht niet al te vrolijk over zijn medemens. Hij stelde dat de mens in zijn natuurlijke toestand, waarin iedereen totaal vrij is omdat er geen wetten zijn, elke dag de dood vreest. Want: homo homini lupus est ('de mens is voor zijn medemens een wolf'). Door geweld toe te passen kunnen mensen zich verrijken zonder zelf arbeid te hoeven verrichten. Mensen lopen dus altijd het gevaar dat anderen zich met geweld meester maken van hun producten, of dat anderen hen tot slaaf maken of zelfs doden. Uit zelfbehoud besloten mensen daarom om een sociaal contract aan te gaan, en het recht op het gebruik van geweld over te dragen aan een hogere macht. En zie: de overheid was geboren.

- Thomas Hobbes, Leviathan, 1651

Politiek en conflicten hebben veel met elkaar te maken. Lenin ging ervan uit dat politiek gaat over de vraag: 'wie kan wat aan wie aandoen?'. Politiek wetenschapper Harold Lasswell definieerde in 1936 het begrip als: 'Politics: Who Gets What, When, How'. Welke definitie je ook hanteert (en er zijn er vele), politiek gaat in de kern over het oplossen of hanteerbaar maken van verschillen van mening. Met andere woorden: politiek gaat om conflicten.

Veel sprekers, weinig luisteraars

"Vooruitstrevenden juichten het plan toe, behoudenden keurden het af en al spoedig had de voorzitter de bespreking niet meer geheel in de hand. Het was vooral hinderlijk, dat tal van deskundigen gelijktijdig het woord voerden – en omdat ze verschillende talen spraken, waren er slechts weinig luisteraars."

- Uit Marten Toonders Bommelverhaal, De unistand, 1979

De politiek is er om keuzen te maken. Niet alle keuzen zijn politiek, zeker niet op het niveau van de gemeente. Lokale politiek wordt vaak

kleinerend weggezet met de uitspraak dat er niets liberaals, sociaal-democratisch, christendemocratisch enzovoorts is aan een stoep-tegel. Het klopt dat veel keuzen apolitiek zijn. Veel keuzen kunnen op basis van technische, objectieve (of zo u wilt: rationele) gronden gemaakt worden. Dergelijke keuzen zullen weinig conflict veroorzaken (of oplossen). De rol van de politiek is dan slechts het formeel bevestigen van door ambtenaren gemaakte keuzen.

Er zijn echter ook veel keuzen die niet op die manier gemaakt kunnen worden. Vaak is niet duidelijk wat de optimale keuze is, vaak is het kiezen uit twee kwaden. Soms is het zelfs kiezen uit twee goeden: moet het kleine braakliggende terrein een trapveldje voor kinderen worden of een uitrenveld voor honden? Lokaal bestuurders hebben vaak te maken met dergelijke praktische keuzen. Het lijken kleine keuzen. Maar zowel hondenbezitters als kinderbezitters houden zielsveel van hun bezit. Zij zijn daarom in de eerste plaats emotioneel betrokken bij de keuze en dan kom je er niet met rationele argumenten.

De politiek kan worden gezien als 'restverwerkingsfabriek' voor keuzen die overblijven nadat de technische knopen zijn doorgehakt. Keuzen waarvan sommige mensen last hebben en anderen profijt. Het gaat om de inzet van schaarse middelen. Het gaat bovenal om afwegingen tussen algemeen belang en individuele belangen. Dan zijn er altijd mensen die het er niet mee eens zijn en blijven. Het is dan ook niet vreemd dat wanneer het gemeentebestuur plannen voorstelt, er soms weerstand van burgers of organisaties komt. Zelfs als betrokkenen inzien dat de plannen echt nodig zijn, willen ze er in hun eigen 'achtertuin' liever geen last van hebben. Dit verschijnsel is inmiddels breed bekend als 'Not in My BackYard' (NIMBY).

Hoe prostitutie verbreedert

"Eigenlijk zou iedere wijk een prostitutie-gedoogzone moeten hebben. Want niets verbreedert meer dan het vurig protest tegen een dergelijk project, zo blijkt dag na dag in Heerlen. Buurtbewoners van de wijken Heksenberg en Paleming houden hier al honderd en tien (!) avonden lang, sinds de opening op 6 januari, de gedoogzone bezet. (...) De honderden omwonenden lossen elkaar keurig af; er lopen coördinatoren compleet met walkie talkie; er is een grillig flakkerende vuurton; warme koffie met koek en vlaai; en een knus overdekte 'afwerkplaats' met kachelkje, radio en olielampje.(...) Het is nog nooit zo gezellig geweest in Heerlen."

- HP/De Tijd 28 maart 1997 (aangehaald door Tops, 1998)

3.2 WAARDEN VERSUS ACTIES

Alle mensen hebben bepaalde waarden die zij belangrijk vinden. Je kunt bijvoorbeeld pacifist zijn, of individuele keuzevrijheid boven alles stellen, of voorstander zijn van een kleine overheid, of het gezin zien als hoeksteen van de samenleving, het welzijn van dieren boven alles stellen etc. Waarden zijn interne standaarden, criteria of opvattingen die mensen hanteren om te beoordelen of ideeën, gedrag of gebeurtenissen al dan niet goed, moreel of rechtvaardig zijn (Prein, 2005). Er kan echter een verschil bestaan tussen een dergelijke abstracte waarde en concrete emoties, gevoelens en reacties in de praktijk. Zo kan uw buurman vinden dat de opvang van kansarmen een gezamenlijke opgave voor Nederland is, maar wel bezwaar maken tegen de vestiging van een daklozenopvang in de eigen buurt. Dezelfde buurvrouw die stelt dat Nederland een open samenleving moet zijn, kan er problemen mee hebben dat er steeds meer buitenlanders in haar straat komen wonen. Iemand kan solidariteit hoog in het vaandel hebben en er tegelijkertijd zoveel mogelijk aan doen om zo weinig mogelijk belasting te betalen. De concrete uitingen staan dus niet altijd op één lijn met de meer abstracte waarden die mensen koesteren. Dat lijkt tegenstrijdig maar is dat vaak niet in de ogen van een individu. Mensen kunnen met dergelijke paradoxen leven. De politiek moet hiermee leren leven.

Dorknoper, ambtenaar 1e klas van Rommeldam, over de volkswil

“ ‘Maar hoe weet men wat men zelf wil?’ hield het mannetje aan. ‘Wat wil de bevolking?’ Nu werd het de hooggeplaatste klerk te veel. ‘Hetzelfde als iedere andere bevolking natuurlijk!’ riep hij uit. ‘Ook deze brave lieden willen zonder twijfel goede sociale voorzieningen en ouderdomspensioenen. En natuurlijk willen zij ook graag bromfietsen om van de natuur te kunnen genieten.’

- Uit Marten Toonders Bommelerhaal, De kwanten, 1958

Lokaal bestuur is nabij. Lokaal wordt overheidsbeleid concreet en tastbaar. Het lokaal bestuur gaat immers over zaken waar burgers in hun dagelijks leven direct mee te maken hebben, zoals woningbouw, openbare orde, cultuur, zorg en welzijn (Boogers, 2007). Dat zijn belangrijke onderwerpen, want mensen voelen zich vooral betrokken bij hun directe leefomgeving. Zij voelen zich in de eerste plaats wijkbewoner (BB, 2007). Veiligheid en (onderhoud van de) leefomgeving zijn dan ook de belangrijkste onderwerpen die gemeenten volgens de inwoners moeten aanpakken (van Stipdonk en Tjalma, 2006).

Kortom: het gaat in het lokaal bestuur om zichtbare, herkenbare en concrete onderwerpen. Het is dan ook de plek waar spanningen tussen algemene waarden en concrete uitingen sneller expliciet kunnen worden.

3.3 CONFLICT VERSUS CONSENSUS

We zijn in Nederland niet gewend aan hoogoplopende conflicten. Hoewel ook bij ons en in onze politiek de emoties soms hoog oplopen, worden conflicten over het algemeen 'uitgevochten' met woorden, zelden met klappen. We leven in Nederland in een consensuscultuur, waarin het conflict en de directe confrontatie zo veel mogelijk worden gemeden, ten gunste van consultatie, compromis en consensus. Pieter Tops zei hierover: "Pragmatische vernieuwing is daarbij belangrijker dan politiek heldendom of hoogstaande principes, zoals James Kennedy terecht heeft opgemerkt (Kennedy, 1995). Tact is daarbij weer een belangrijker gereedschap dan bestuurlijke slagvaardigheid of politieke ideologie." (Tops, 1998: 112).

Er zijn vier manieren om met conflicten om te gaan: Vermijden, Aanpassen, Onderhandelen en Vechten. Deze zijn afhankelijk van het belang van de kwestie en het belang van de relatie.

Omgaan met conflicten

Belang van de relatie \ Belang van de kwestie	Laag	Hoog
	Laag	Hoog
Laag	Vermijden	Vechten
Hoog	Aanpassen	Onderhandelen of Samenwerken

De Nederlandse – op consensus gerichte – bestuurscultuur is doordrongen van het uitgangspunt dat er draagvlak moet zijn voor beleid. Of het nu om kwesties van hoog of laag belang gaat, het belang van een goede relatie staat voor lokaal bestuurders in de meeste gevallen voorop. Men woont nu eenmaal in de gemeente en moet met elkaar verder. Bij scherpe conflicten heeft doordrukken ('vechten') in die visie geen zin. Slechts zelden wordt tegen zwaar verzet in een maatregel doorgedrukt. Het doordrukken van de eigen wil verstoort de relatie. Vechten levert nu eenmaal verliezers op.

In de praktijk wordt er daarom meestal de voorkeur gegeven aan veel zachtaardiger beleidsvormen als interactieve besluitvorming: men kiest dan voor samenwerken. Dat is niet groots en meeslepend, maar zorgt voor consensus en betrokkenheid en maakt het mogelijk om splijtende conflicten te voorkomen (Tops, 1998).

Zinloos geveld: de bomen in Schinveld

De gemeente Onderbanken ligt onder de aanvliegroute van AWACS-vliegtuigen naar de NAVO-basis Geilenkirchen en verzet zich daar al sinds 1980 tegen. Ze weigert bijvoorbeeld mee te werken aan het door Defensie kappen van bomen op haar grondgebied, die uitsteken in de veiligheidszone van de vliegroute. De gemeente wilde dat de landingsbaan verplaatst werd, zodat de bomen niet hoefden te worden gekapt. Gemeente en lokale actievoerders spraken over een dreigende vernietiging van een zeldzame natuurparel. Dat kwam overigens niet overeen met de uitkomst van onderzoeken naar de aanwezige natuurwaarden. Om uit de impasse te komen is in 2004 op rijksniveau besloten om een zogenaamde NIMBY-procedure te starten. Daarbij kan de minister van VROM onder voorwaarden taken van de gemeente overnemen en zelf de besluiten nemen waar de gemeente niet aan wil meewerken. Op 20 september maakte Onderbanken bekend dat als het ministerie van Defensie de bomen zou gaan kappen, de gemeente Onderbanken de politie erop af zou sturen. De gemeente werd daarover echter teruggefloten door de rechter. Actievoerders en inwoners hebben vervolgens het bos bezet. Na de rechterlijke uitspraak oordeelde de juist aangetreden tijdelijke burgemeester Jos Zuidgeest dat verder verzet geen zin meer had. Omdat hij vreesde voor ernstige ongeregeldeheden stelde hij op 2 januari een Noodverordening vast, die het verblijf in het bos verbood met ingang van 5 januari 2006. De gemeenteraad weigerde op 4 januari deze noodverordening te bekrachtigen, waarop deze op 5 januari alsnog werd bekrachtigd door de gouverneur Leon Frissen. Op 9 januari ontruimde de marechaussee het bos en werden de bomen gekapt. Er werden op grond van de noodverordening ruim 100 mensen in het bos opgepakt. De Raad van State oordeelde op 18 juli 2007 dat voor dertien van de twintig hectare "niet aannemelijk is geworden dat de noodzaak bestond binnen dit deelgebied op korte termijn bomen te kappen". Voor de overige zeven hectare vond de Raad van State de beslissing van de minister van VROM "onzorgvuldig voorbereid en niet deugdelijk gemotiveerd". Het gaat dan om onder meer geluidsoverlast en de belasting voor het milieu. Tegen de uitspraak van de Raad van State is geen beroep mogelijk. Maar de bomen waren inmiddels wel geveld.

- wikipedia.nl

3.4 LEZEN VAN EMOTIES

Maar wat als er toch een conflict ontstaat? Mensen laten zich niet altijd overtuigen van, of door de goede bedoelingen van 'de' politiek. Sinds de jaren 90 van de vorige eeuw is mediation als methode van conflictoplossing in Nederland in opkomst. Mediation is "een vorm van bemiddeling in conflicten, waarbij een neutrale bemiddelingsdeskundige, de mediator, de onderhandelingen tussen partijen begeleidt teneinde vanuit hun werkelijke belangen tot gezamenlijk gedragen en voor ieder van hen optimale resultaten te komen" (Brenninkmeijer, 2005a: 6). De ervaringen met mediation geven goed inzicht in hoe om te gaan met emoties en conflicten.

Bij mediation wordt vaak een grote nadruk gelegd op onderhandeling. Daardoor wordt de rol van emoties in conflicten nog wel eens onderbelicht. Emoties worden gezien als zaken die vooral in geëscaleerde conflictsituaties voorkomen en dan alleen wanneer de betrokkenen zich niet kunnen beheersen en de controle over zichzelf verliezen (Prein, 2005). Iemand die emotioneel wordt, verliest het in die optiek van iemand die kalm blijft. "Toch is kalmte niet een emotieloze toestand, maar vaak juist een welbewuste reactie op een emotionele beleving. Door zogenaamd 'kalm' te blijven en niet emotioneel te reageren, kunnen we bij de ander de indruk wekken dat er voor ons 'niets aan de hand is' en er dus geen belang op het spel staat" (Prein, 2005: 49). Maar dat is bewust 'spelen' met emoties.

Mediation in de woorden van The Rolling Stones

"Button your lip baby, button your coat.
Lets go out dancing, go for the throat.
Let's bury the hatchet, wipe out the past.
Make love together, stay on the path.
You're not the only one with mixed emotions.
You're not the only ship adrift on this ocean."

- Mick Jagger en Keith Richards, Mixed Emotions, 1989

Situaties die een conflict oproepen, wekken ook emoties op. En gelukkig maar, want daarmee worden wij geactiveerd. Het gros van onze besluiten nemen we routineus op basis van ons emotionele dispositie-systeem (zie hoofdstuk 1). Bij een dreigend conflict ervaren we emoties. Die emoties zorgen ervoor dat ons surveillancesysteem signaleert dat er een bedreigende situatie aan zit te komen. Het surveillancesysteem onderbreekt dan het vertrouwen op gewoontes en zorgt dat we stoppen, kijken, luisteren en ons voorbereiden op actie.

Aangezien in conflictsituaties emoties een grote rol spelen, moet bij het oplossen van conflicten ook altijd rekening worden gehouden met emoties. Emotionele mensen kunnen niet 'luisteren', althans: staan niet open voor rationele argumenten. Emoties lijken daarmee een redelijke oplossing van het conflict in de weg te staan.

Maar emoties leveren ook informatie op. Als iemand verdrietig is, komt dat door het verlies van iets of iemand die belangrijk is voor onze identiteit. Iemand is angstig als hij of zij gevaar ervaart of verlies verwacht van iets wat persoonlijk erg belangrijk is, of wanneer de kern van zijn of haar zelfbeeld wordt bedreigd. We zijn woedend als we vinden dat onze doelen worden gefrustreerd door anderen, of trots als we iets hebben gerealiseerd wat we op het krediet van ons ego kunnen schrijven. Iedere emotie onthult zo iets over een drijfveer in ons bestaan, kortom: "wat iemands belangen zijn, zijn of haar ideologische en morele oriëntaties (waarden), identiteitsbehoeftes of machts- en statusverwachtingen". (Prein, 2005: 51). Het 'lezen' van emoties kan daarmee een basis bieden voor het goed interpreteren van meningsverschillen en conflicten, en helpen deze hanteerbaar te maken of zelfs op te lossen.

Voor wie meer wil weten:

Hugo Prein over emoties als product van persoonlijke zingeving

"Onze emoties zijn (...) producten van onze persoonlijke zingeving en niet zozeer directe producten van de gebeurtenis zelf. Het is immers deze zingeving of betekenis die we geven aan de gebeurtenissen en onze levensomstandigheden die ons boos, angstig of trots maakt. Om iets meer van onze emoties te kunnen begrijpen, moeten we dus ook iets meer te weten komen van de manier waarop mensen de betekenis van de dagelijkse gebeurtenissen in hun leven interpreteren en hoe deze gebeurtenissen in hun ogen hun persoonlijk welbevinden beïnvloeden (dus 'we voelen wat we denken'). Wanneer een mediator zich beperkt tot de 'harde feiten' dan levert dat in dit verband dus weinig op."

- Hugo Prein, *Conflicten*, 2005

Emoties worden meestal non-verbaal gecommuniceerd, door houding, gezichtsuitdrukking of gedrag. Het is vaak moeilijk om emoties van anderen goed te 'lezen'. Dat blijkt vooral bij gemengde emoties lastig te zijn, zoals een combinatie van woede en verdriet. Mannen blijken er overigens nog vaker naast te zitten dan vrouwen. Het is dus van belang om te vragen of je de emotionele expressie van de ander goed hebt begrepen, iets waar vrouwen sowieso meer toe zijn geneigd (De Vries, 2005).

3.5 BURGERSCHAPSSTIJLEN

Burgers stellen zich verschillend op ten opzichte van elkaar en tegenover het lokaal bestuur. Dus burgers reageren ook sterk verschillend in conflicten met het bestuur. Het inmiddels vrij bekende concept van burgerschapsstijlen kan inzicht bieden in de wijze waarop met inwoners (al dan niet in conflictsituaties) moet worden omgegaan. De Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid onderscheidt vier burgerschapsstijlen: afhankelijk, afzijdig, afwachtend en actief (WRR, 2005).

Deze burgerschapsstijlen kunnen worden gebruikt om als overheid gericht te communiceren met de inwoners. Verschillende mensen zijn op verschillende wijzen betrokken bij hun buurt en hun lokaal bestuur en moeten dan ook verschillend worden benaderd door het lokaal bestuur. Deze stijlen zijn weliswaar geen voorspellers van gedrag, maar kunnen wel helpen bij het verklaren van of inspelen op (emotionele) reacties.

Voor wie meer wil weten: vier burgerschapsstijlen

Afhankelijke burgers ervaren een gevoel van afstand tot de overheid. Ze kunnen maatschappelijke veranderingen maar moeilijk volgen. Zij zijn volgzaam en gezagsgetrouw en zoeken geborgenheid. In relaties met de overheid willen zij graag persoonlijk contact en toegankelijke informatie. Ze zijn behoudend en sober, maar veelal niet sociaal geëmancipeerd en zelfs star. Afhankelijke burgers zijn te betrekken bij de buurt; bijvoorbeeld via buurtwacht of schoonmaakacties.

Ook Afzijdige burgers ervaren een grote afstand tot overheid en politiek. Eigenbelang gaat voor algemeen belang. Zij zijn wantrouwend en intolerant jegens gezag. Ze maken zich zorgen om hun economische posities en sociale vooruitzichten. Afzijdige burgers hebben een defensieve, consumentistische inslag, maar willen wel 'erbij' horen. Ze hebben moeite met complexe informatie maar zijn redelijk zelfredzaam. Ze zijn actief bij de basisschool, de buurtbarbecue etc. Hun wantrouwen uit zich echter in collectief protest: kom bijvoorbeeld niet aan de fysieke inrichting van de buurt.

Afwachtende burgers interesseren zich niet voor democratische instituties: zij denken zichzelf te kunnen redden. Ze zijn zelfbewust en veeleisend, maar ook opportunistisch en egocentrisch. Maar de overheid kan ook bouwen op hun kwaliteiten: ze zijn veelal ondernemend en cultureel open. Hun buurtbeleving gaat om 'herkennen en herkend worden'. Hun buurt bestaat uit het eigen huis met daaromheen – vaak op enige afstand – sociale knooppunten met een sterke lokale identiteit: kroegen,

bistro's, winkels, fitnesscentra, enzovoort. Daarbuiten nemen zij deel aan virtuele netwerken.

Actieve burgers hebben vertrouwen in de overheid en coproductie van beleid. Ze zijn kritisch doch welwillend jegens de overheid, waarbij interactie en reflectie centraal staan. Zij hebben behoefte aan (zelf) respect, zijn maatschappijkritisch en leven heel bewust. De overheid kan bouwen op hun zelfverantwoordelijkheid. Ze zijn tolerant, analytisch en vaardig. Ze zien hun buurt als een onderdeel van de stad en willen meedenken over inrichting, aansturing en beveiliging. In vergelijking met de andere burgerschapsstijlen zijn ze zeer betrokken.

- Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid,
Vertrouwen in de buurt, 2005

Hoewel het stereotypingen zijn die voorbijgaan aan de genuanceerde en gevarieerde werkelijkheid, kunnen er – met enige slagen om de arm – ook bepaalde emoties worden gekoppeld aan burgerschapsstijlen. Afhankelijke en afzijdige burgers vinden het bijvoorbeeld meer dan afwachtende en actieve burgers van belang om zich veilig en thuis te voelen. Afwachtende en actieve burgers hebben daarentegen aanzienlijk vaker vertrouwen in andere mensen (WRR, 2005).

Afhankelijke burgers voelen een zekere mate van afkeer van overheden en zullen snel gefrustreerd reageren op acties van het lokaal bestuur. Ze willen veel voor zichzelf, maar snappen vaak niet goed wat er gebeurt. Afzijdige burgers zijn jaloers ingesteld en kunnen snel boos reageren. Afwachtende burgers staan in het leven om blij te zijn en kunnen worden aangesproken op hun grote trots. Actieve burgers tot slot, lijken overwegend rationeel en redelijk, zij kunnen zich echter gauw schuldig voelen. Bovenal zijn zij waarschijnlijk het meest in staat om bewust na te denken over de rol van emoties.

Tip: pas op voor tips!

In de vele handboeken en websites over conflicthantering wemelt het van lijstjes met tips. Daar zit veel nuttige informatie tussen, maar regelmatig worden conflicten daarin in verregaande mate versimpeld. Er wordt – ten onrechte (zie hoofdstuk1) – vrijwel altijd uitgegaan van het idee dat je emoties in de hand moet houden. Bijvoorbeeld: 'even tot tien tellen' of 'stoom laten afblazen'. Daaruit spreekt de gedachte dat emotie gelijkstaat aan chaos en ratio aan orde. In het eerste hoofdstuk beschreven we al dat emotie en ratio geen tegenstelling zijn, maar in elkaars verlengde liggen.

3.6 EN NU U

Net als ieder mens hebt u regelmatig te maken met conflicten. Als u actief bent in of rond het lokaal bestuur waarschijnlijk nog vaker dan 'normale' mensen. Daar heeft u geen keuze in, politiek gaat om conflicten. U hebt wel een keuze in hoe u daarmee omgaat. U kunt bewust kiezen uit verschillende manieren om met conflicten om te gaan, uiteenlopend van vermijden tot samenwerken. In Nederlandse gemeenten is het meestal van belang er samen uit te komen. U moet dan iets met de persoon of instantie waarmee u in conflict bent of dreigt te raken. Als u beseft dat iemand (misschien uzelf) in een conflictsituatie emotioneel is, als u beseft welke rol emoties spelen en als u kunt inschatten welke emoties een rol spelen, dan kunt u daar handig gebruik van maken bij het hanteerbaar maken of oplossen van conflicten met inwoners.

Steeds vaker worden in het lokaal bestuur vormen van burgerparticipatie ingezet om draagvlak voor nieuwe plannen te vergroten. Tijdens participatietrajecten kunnen de gemoederen soms hoog oplopen, wat kan leiden tot frustratie van het project. Emoties worden dan vaak als negatieve factor beschouwd. Tegelijkertijd hebben emoties een aanzuigende werking. Bewoners die normaal gesproken niet in politiek geïnteresseerd zijn, kunnen zich door emotionele reacties laten verleiden wel te participeren. Lokaal bestuurders moeten daarbij de juiste toon treffen om mensen te bereiken, of beter nog: te raken. Per situatie moet worden nagegaan of daarbij kan worden aangesloten bij de burgerschapsstijlen. Vormen emoties een hinderende, een stimulerende of zelfs een cruciale factor in participatietrajecten?

Waarden waarderen

"Voortdurend moet worden nagegaan op welke wijze een situatie gedefinieerd en geïnterpreteerd wordt, en op welke wijze daarin door actoren gekoesterde waarden, normen en tradities gerespecteerd en bevestigd worden. Erkenning en bevestiging zijn vaak net zo belangrijk als het besluitvormingsproces zelf."

- Pieter Tops, NIMBY's en stroperigheid, 1998

Je kunt op meerdere manieren kijken naar interactief beleid en andere vormen van burgerparticipatie. Aan de ene kant is er de instrumentele benadering, waarin het vooral draait om samen werken

aan draagvlak en oplossingen. Daarnaast is er de culturele benadering, waarbij het gaat om samenkomen en samen identiteit ontwikkelen. Het ontwikkelen van beleid wordt in een culturele benadering meer gericht op waarden en emoties, en minder eenzijdig op oplossingen (Hendriks en Tops, 2001). Dit sluit aan bij de opvattingen van Elchardus die stelt dat sturing meer en meer tot stand komt via opvattingen, vaardigheden, kennis en emoties (Elchardus, 2005).

Conflicten en NIMBY-gedrag gaan vaak gepaard met emotionele reacties die voortkomen uit botsingen van abstracte waarden met interpretaties van concrete praktijken. Dat vereist van bestuurders en politici oog voor die waarden, en bovenal gevoel voor de betekenis ervan.

Voorkomen is nog altijd beter dan genezen. In sommige gevallen kun je voorkomen dat NIMBY-gedrag ontstaat door een WIMBY-aanpak te kiezen. Kun je negatief NIMBY-gedrag veranderen in een positief Welcome into My BackYard?

Welcome into My BackYard!

WiMBY! is de naam van een onafhankelijke stichting die de grootschalige herstructurering van Hoogvliet op een hoger peil wil brengen. Hoogvliet is een naoorlogse, op modernistische leest geschoeide stadswijk.

WiMBY! ontwikkelt en realiseert een uiteenlopende reeks experimentele gebouwen, projecten en samenwerkingsverbanden op het gebied van architectuur, stedenbouw, beeldende kunst en sociaal-culturele projecten. Daarnaast brengt WiMBY! bewoners, ondernemers, ambtenaren, onderzoekers en ontwerpers bij elkaar om de toekomst van Hoogvliet te ontdekken en te sturen. Naast de vakinhoudelijke vernieuwing is het doel van WiMBY! om Hoogvliet tot een duurzame en aantrekkelijke woon- en werkplaats te maken en het (inter)nationaal bekendheid te geven.

WiMBY! gaat uit van de overtuiging dat het versterken, vernieuwen en uitbuiten van de bestaande karakteristieken en kwaliteiten van Hoogvliet, zowel in fysiek als sociaal opzicht, de beste en meest inspirerende basis voor de toekomst van deze naoorlogse stad vormt. - wimby.nl

We hebben het steeds gehad over de emoties die inwoners ervaren richting lokaal bestuur en lokaal bestuurders. Maar hoe zit het met uw emoties als bestuurder of politicus? Merkt u ook dat uw abstracte waarden niet altijd zichtbaar zijn in uw acties? Hoe voelt dat?

Over de noodzaak van aansprekend bestuur

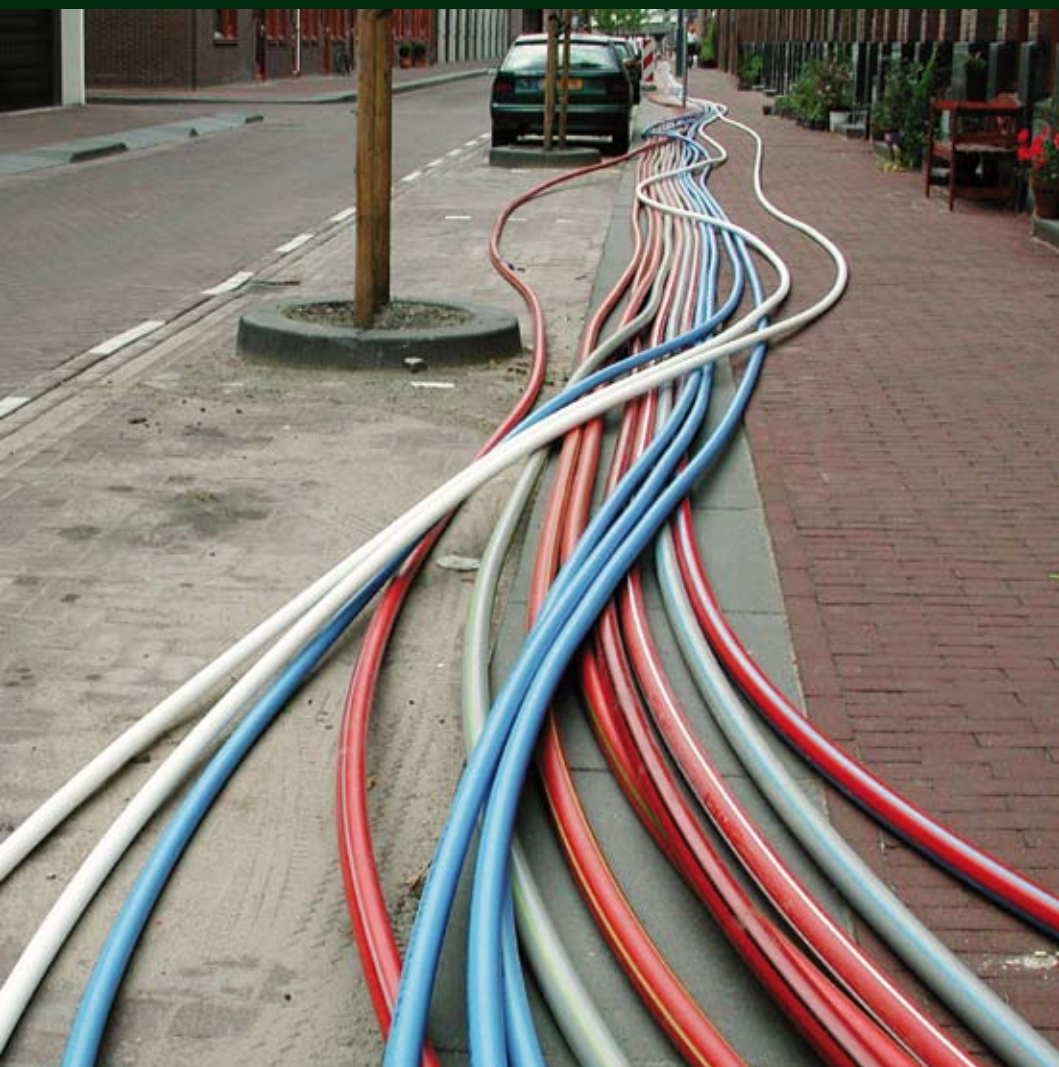
“Aansprekend bestuur. Het gaat dan allereerst om aansprékend bestuur; meer uitnodigend, inspirerend en tot de verbeelding sprekend bestuur; bestuur dat minder expertocratisch en gevoelsarm en meer persoonlijk en emotioneel-intelligent opereert. Het gaat daarnaast om áánsprekend bestuur: bestuur dat niet alles op zichzelf betreft maar ook een appèl doet op anderen; dat kan oppikken én teruggeven; dat kan meepraten zonder naar de mond te praten. Kortom: een bestuur dat zich kan weren in de emotie- en mediocratie zonder daarin te worden meegesleurd; dat open staat en meevoelt maar zo nodig ook afhoudt en tegenbeweegt. Wat dat betreft kunnen de nuchterheid en het pragmatisme van de bestuurlijke traditie voor nuttig evenwicht blijven zorgen.”

- Frank Hendriks, Reinheid en democratie, 2005

Ook politici moeten voor zichzelf meer de menselijke maat opzoeken. In de omgang met burgers komt het daarbij aan op empathie en assertiviteit. Empathie is het vermogen je te verplaatsen in de ander en te begrijpen wat hem of haar drijft. Assertiviteit is het vermogen om je eigen belangen te verwoorden en ervoor op te komen (Brenninkmeijer, 2005b). Het mag er in het lokaal bestuur best wat persoonlijker en emotioneler aan toegaan. In onze nuchtere Nederlandse bestuurscultuur van schikken en plooiën is het risico dat we te ver doorschieten in een over-emotioneel bestuur klein.

4

EMOTIES EN COMMUNICATIE

4.1 MASSA, MEDIA EN EMOTIES

Emoties zijn hot. We leven in een emotiecultuur. Dit komt ondermeer tot uitdrukking in onze (massa)media. Er is een toenemend aantal televisieprogramma's dat zich richt op emoties: soaps en reality-tv als Big Brother en Temptation Island, The Fear Factor etc. Diverse (semi)beroemdheden laten zich thuis filmen, denk – zo u wilt – aan Jan Smit, Patty Brard, Adam Curry en Frans Bauer. Er is een stortvloed aan programma's waarin de nadruk ligt op gevoel, identiteit en relaties. Dat neemt niet weg dat ook traditionelere programma's die zich richten op misdaad, komedie en drama, nog onverminderd populair zijn. Maar ook die bevatten steeds nadrukkelijker personages, scenario's en plots die emotioneel complex worden ingevuld (Richards, 2004). 'Emotie televisie' is een woord dat inmiddels zelfs in de Dikke van Dale is opgenomen als "benaming voor televisieprogramma's die inspelen op emoties van kijkers door werkelijke mensen in emotionele situaties te tonen".

Populaire cultuur wordt steeds belangrijker in het dagelijkse leven. Mensen van na 1960 hebben weinig interesse in klassieke cultuuruitingen en grote interesse voor populaire cultuur. Jongeren interesseren zich voor commerciële zenders met een populair culturaanbod gericht op amusement (Verhoeven, 2006; Richards, 2004). Het aanbod daarvan is enorm toegenomen met de opkomst van commerciële tv- en radiozenders. Verder is ook internet een bijna onuitputtelijke bron van amusement en 'infotainment' (zie bijvoorbeeld de spraakmakende website geenstijl.nl).

Politici spelen hier vaak op in. Diverse politici houden weblogs bij, waarin zij op vaak zeer persoonlijke wijze verslag doen van hun wederwaardigheden (zie voor een overzicht weblog-politiek.startpagina.nl; of politiekeweblog.nl). 'Human interest stories' zijn daarbij populair: wat maakt de mens achter de politicus mee? Verder zijn steeds meer politici actief op Hyves, om een zo groot mogelijk aantal vrienden te maken, of in ieder geval die indruk te wekken.

Hyves geen hype

In de aanloop naar de gemeenteraadsverkiezingen van 7 maart 2006 maakten politici als Wouter Bos, Geert Wilders, André Rouvoet, Bert Bakker, Femke Halsema en Laetitia Griffith een eigen Hyves-profiel aan. Op 6 mei 2006 is minister-president Jan Peter Balkenende lid geworden, de dag voordat hij 50 jaar oud werd. Hij kreeg er meer dan 64.000 vrienden en felicitaties bij. Daarnaast zijn er ook nep-Hyves zoals van Hans Wiegel. Tegenstanders van bepaalde politieke stromingen roeren zich ook door algemenere rubrieken zoals 'Makkelijke Rechtse Praat' en 'Makkelijke Linkse Praat'. Ook zijn er diverse fan-Hyves voor politici zoals voor Rita Verdonk en Jan Marijnissen, maar ook voor volgers van de politiek zoals Ferry Mingelen.

- Wikipedia.nl

4.2 POLITAINMENT

We leven in een toeschouwersdemocratie waarin politici vooral via massamedia het vertrouwen van kiezers moeten zien te winnen (Beus, 2001). Dat dwingt politici om meer en meer in oneliners te praten. Niet zozeer de inhoud, maar de mate waarin men erin slaagt om te appelleren aan wat het publiek beweegt en motiveert is van belang. Wolligheid wordt gestraft. "De soundbites die de televisie vereist, dwingen tot een korte heldere boodschap, en dat is prima" zegt voormalig journaliste Wouke van Scherrenburg hierover (van Stipdonk, 2007a: 6).

Politici moeten scoren, in het nieuws komen. Maar ook journalisten moeten scoren, nieuws maken. Ook journalisten moeten steeds meer met elkaar concurreren om de aandacht van de kijker, lezer of luisteraar. Ze moeten leuker en onderhoudender zijn dan collega's (Verhoeven 2006). Wouke van Scherrenburg had het neerbuigend over de Kokkelvisserij als een item dat geen politicus, maar ook geen journalist, in de portefeuille wil omdat er niet mee kan worden gescoord (van Stipdonk, 2007a).

Politiek raakt meer en meer verweven met de populaire cultuur en wordt zo 'politainment' (Verhoeven, 2006). Politici zoeken naar nieuwe kanalen om kiezers te bereiken. Minister-president Balkenende liet zich ertoe verleiden om bij het veelbekeken programma RTL-boulevard als gastpresentator op te treden. Politici omringen zich met media-experts, woordvoerders en spindoctors.

We zien ook het nieuws van karakter veranderen. In het nieuws is steeds meer aandacht voor 'human interest'. Het SBS-nieuws-programma 'Hart van Nederland' specialiseert zich in auto-ongelukken, branden, moorden en andere emotie televisie. Moderne versies van het journaal laten altijd een man of vrouw in de straat zijn of haar ongezoeten mening geven om het nieuws zo laagdrempelig en herkenbaar mogelijk te brengen (van Stipdonk, 2007a). Zo schuift de klassieke journalistiek op richting entertainment. Het resultaat is een kakofonie aan emoties, die leidt tot een oppervlakkige vertolking van de politiek. Dat draagt weliswaar bij aan een hoge amusementswaarde, maar niet zozeer aan het vertrouwen in de politiek (Verhoeven, 2006). "It's news, but not as we knew it", zouden we met een knipoog naar captain Kirk van Starship Enterprise kunnen stellen.

Tv

'Schaf u een tv aan, meneer! Dan hoeft u zich niet meer te vervelen.
Dan weet u wat u denken moet!'

- de tv-verkoper in Marten Toonders Bommelerhaal,
De Grote Baribal, 1966

4.3 POLITIEKE COMMUNICATIE

Iedereen die actief is in of rond de politiek weet dat het spel niet zuiver om zakelijke rationale elementen gaat. Machiavelli stelde al dat wat beweerd wordt niet altijd gelijk is aan wat bedoeld wordt door mensen die een schijnbaar rationeel betoog opzetten, en dat wat bedoeld wordt vaak niet wordt onthuld. Positiever geformuleerd: politici worden heden ten dage getraind in heldere boodschappen die aansluiten bij emoties. Dat is niets nieuws, Aristoteles ging hier duizenden jaren geleden in zijn boek Rhetorica al op in.

Aristoteles over het emotioneel bespelen van publiek

“Als dus de angst gepaard gaat met de verwachting dat men een vernielend leed zal ondergaan, is het evident dat iemand die ervan overtuigd is dat hem wel niets zal overkomen geen angst voelt (...) Wie anderzijds grote successen kent en als gelukskind door het leven gaat, denkt dat er hem niets kan overkomen (...) Maar evengoed geldt dit voor wie alle mogelijke gruwelen al denkt meegemaakt te hebben en tegenover de toekomst alleen kille onverschilligheid overhoudt, als mensen die al halfdood aan de marteltuigen hangen. Maar voor de angst is het noodzakelijk dat er nog een sprankje hoop op redding overblijft die de aanleiding vormt van die doodsstrijd. Een aanwijzing daarvoor is het volgende: de angst brengt mensen ertoe zich te beraden, terwijl niemand zich nog beraadt wanneer de toestand hopeloos is. Bijgevolg moet je, telkens wanneer het wenselijk is dat de toehoorders angst ervaren, hen in die gemoedstoestand brengen door hen het gevoel te geven dat het lijden voor hun deur staat.”

- Aristoteles, Rhetorica, circa 360 voor Christus

Emoties zijn altijd al gebruikt in politieke communicatie. Het ging dan echter om eenvoudige platitudes. Ronkende taal of sprekende beelden van onschuldige kindjes, menselijke kwetsbaarheid of nationale trots: bewust gemaakt om het hart te raken. Er werd uitgegaan van een beperkte benadering van emotie, als een transparant en afgebakend deel van de mens. Emoties waren een bekend handigheidje dat al dan niet in het spel gebracht kon worden (Richards, 2004).

Zoals uit de vorige hoofdstukken duidelijk is geworden, spelen emoties echter een veel fundamentele constante rol in ons denken, voelen en handelen. Emotie is geen aparte dimensie van de mens die los van rationaliteit kan worden aangesproken, maar een intrinsiek deel van het menselijk functioneren. Dat maakt rekening houden met emoties in de politieke communicatie ingewikkelder, maar ook interessanter. Communicatie is voor een belangrijk deel emotie en politieke communicatie is dat al helemaal.

Over de reactie van Ahmed Aboutaleb op de moord op Van Gogh

“Ik ben een fan van Ahmed. Met zijn speech tegen de gruwelijke daad van Mohammed Bouyeri (...), waarin hij een diepgevoelde maar goed gedoseerde woede en walging kenbaar maakte tegen die actie, maar net zo goed ook tegen een gemeenschap die de voorbereidingen tot een dergelijke actie toegestaan en doodgezwegen had, kreeg hij me om. En niet alleen mij: de hele pers kroonde hem tot volksheld, een echte burgervader. Als Van Gogh onze 9/11 was, dan was Ahmed onze Giuliani.”

- Daniël Schut, column op:

www.amsterdamcentraal.nl/archief/2004/12/21/ahmed-aboutaleb

Aan politieke alternatieven zitten mensen vast, en het publiek is terecht geïnteresseerd in de emotionele kwaliteiten van de persoon: kan ik hem of haar vertrouwen? (Richards, 2004).

Politici moeten leren om emoties met inhoud te combineren in contact met burgers om geloofwaardig en betrouwbaar over te komen (Verhoeven, 2006). Een evenwichtige overdracht van emoties kan bijdragen aan een effectievere overdracht van de inhoud van het beleid. Politieke communicatie moet aanzienlijk veranderen om aan te sluiten bij het publiek dat in toenemende mate vraagt om meer authentieke, speelse en emotioneel complexe vertegenwoordiging en vertegenwoordigers (Richards, 2004).

“Mevrouw de voorzitter...”

Vroeger spraken de geachte afgevaardigden in de Tweede Kamer elkaar nooit direct aan. Het woord werd altijd tot de voorzitter gericht. Dat stond symbool voor de formele en zakelijke wijze waarop het parlement beraadslaagde. Tegenwoordig zie je steeds vaker dat men in emotionele debatten bewust niet via de voorzitter spreekt, maar zich direct tot de tegenstander richt. Daarmee wordt het debat levendiger, directer en menselijker. Daarmee wordt een formaliteit omzeild die een barrière vormde voor het direct uiten van emoties. Kamervoorzitter Verbeet grijpt zelden in. Mogelijk laat zij dat bewust na, om zo het debat te verlevendigen.

Veel mensen beschouwen een bewust inspelen op emoties als demagogie, maar het hoeft niet te gaan om angsten of vooroordelen. Er kan net zo goed een beroep worden gedaan op verwachtingen en dromen van mensen, op gevoel van lotsverbondenheid, op een gemeenschappelijk streven of op het gevoel dat er misschien iemand is wie hun welzijn werkelijk ter harte gaat, iemand die bij machte is dat ten goede te keren (Westen, 2007).

Het komt erop aan om als politicus in alle aspecten van je communicatie uit te dragen waar je voor staat. Daar achter te staan en daar trots op te zijn. Dat lijkt een beetje in te druisen tegen de Hollandse nuchterheid.

De paradox van de Nationale trots

“Trots zijn op Nederland, het werken met symbolen en rituelen om dat te bevestigen, wordt gezien als iets dat niet past bij de Nederlandse volksaard (Hofstede 2005). Paradoxaal genoeg is het zeer wel denkbaar dat de trend naar het meer publiek uiten van emoties en daarbij horen-de rituelen - een trend die internationaal is - wordt ingezet voor het markeren van de verbondenheid van nieuwkomers in Nederland. We doen kortweg iets ‘on-Nederlands’ om de verbondenheid van nieuwkomers met Nederland te symboliseren. Denk aan de ceremoniële aandacht voor de inburgeringcursus en voor het moment van naturalisatie.”

- Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid,
Identificatie met Nederland, 2007

Het is echter niet zo dat beredeneerde discussies en standpunten moeten verworden tot irrationele politiek. Integendeel, het komt erop neer aansluiting te zoeken bij de wortels van politieke betrokkenheid, met onze emotionele reactie op politiek en politici (Richards, 2004). Ahmed Aboutaleb moest als Amsterdamse wethouder reageren op de gruwelijke moord op Theo van Gogh. De moord leidde eind 2004 tot grote maatschappelijke onrust, waaronder een lawaaidemonstratie op de Dam. Aboutaleb combineerde in een veelgeprezen speech emotie (walging, woede) met inhoud (waarom heeft de omgeving van Mohammed B gezwegen?). Politieke profilering moet dus zeker niet verworden tot vorm, tot schmink of de juiste lach. De ware aard van politiek is strijd tussen verschillende visies op de publieke zaak, over de wenselijke ontwikkeling van de samenleving (Korsten, 2006).

4.4 ENNUU

Wat kunt u hiermee in het lokaal bestuur? De antwoorden op de emotionele uitdaging van de politiek komen neer op het bewust inzetten van emoties om inhoud voor het voetlicht te brengen. Dat vergt een open persoonlijke stijl, waarbij moet worden aangesloten bij de behoefte aan symbolen.

Dualisering was bedoeld om bij te dragen aan herkenbare politiek. Dualisme is, net als eerdere vormen van bestuurlijke vernieuwing, letterlijk en figuurlijk op een instrumentele wijze opgepakt. Dualisering is vaak beschouwd als doel terwijl het zelfs in de ogen van de 'aarts-vader' Douwe Jan Elzinga vooral bedoeld was als een gereedschapskist waaruit men vrijelijk kan pakken wat men wil (van Stipdonk, 2007c). Het was een structuurwijziging die voorbijging aan de emotionele uitdaging van de politiek. Die uitdaging is enerzijds dat een moderne vertolking van de politiek niet meer via een saai emotioneel debat kan plaatsvinden, en anderzijds dat inhoudelijke argumenten bedolven dreigen te worden onder een kakofonie van emoties (Verhoeven, 2006).

De verleiding om snel een mening te geven over actualiteiten is groot voor politici. Het risico is dat zij daardoor hun symbolisch kapitaal kunnen verliezen. Volgens Thompson (2000) zijn politici voor het vertrouwen afhankelijk van symbolisch kapitaal in de vorm van prestige, reputatie en respect. Politici die meegaan in snelle ad-hoc-reacties op actualiteiten, die meegaan in vormen van politainment, lopen het risico dit kapitaal, hun geloofwaardigheid, te verliezen. Communicatie zonder emoties levert echter hetzelfde risico op, omdat het de behoefte van burgers aan emoties in de politiek negeert, en voorbijgaat aan het feit dat emoties de aandacht en de rationaliteit van de burgers kunnen focussen (Verhoeven, 2006).

Een voorbeeld is de manier waarop de ministers Verdonk en Donner spraken over de slachtoffers van de Schipholbrand. Verdonk zei: "Er zijn elf illegale vreemdelingen omgekomen." De uitspraak van Donner verschilde daar wezenlijk van. Hij zei: "Er zijn elf medemensen omgekomen, die aan onze zorg waren toevertrouwd." Ze appelleerden aan wezenlijk andere emoties, en riepen daarmee een volledig ander beeld op, zowel van de slachtoffers, als van zichzelf (Blom, 2005).

Het is de kunst om de aandacht te trekken met emoties, en vervolgens met inhoudelijke én emotionele argumenten tot denken aan te

zetten. Als er geen inhoud volgt na de emotie, vervliegt de aandacht van de burger en verliest de politicus zijn symbolisch kapitaal. Politieke communicatie met burgers vereist een koppeling van emoties en argumenten die past bij de verstrengeling van politiek met de populaire emotiecultuur (Verhoeven, 2006). Zoals we aan het einde van hoofdstuk 3 al schreven: het mag er in het lokaal bestuur best wat persoonlijker en emotioneler aan toe gaan. Veel politici volgen daarvoor debat- of communicatietrainingen. Met betere debat- of communicatietechnieken alleen kom je er echter niet in de politiek. Tenzij je het als techniek beschouwt om authentiek te zijn. Dat kun je jezelf namelijk voor een deel aanleren.

Je kunt er als politicus heel bewust aan werken door je eigen kern op te zoeken, door te focussen. Kies een beperkt aantal issues waar je als bestuurder of politicus voor gaat inzetten. Waar wil je op afgerekend worden? Zorg ervoor dat je onderwerpen kiest die je zelf echt intrinsiek belangrijk vindt (van Stipdonk, 2007b). Je moet uiteraard weten wat er speelt op die onderwerpen, maar focus niet alleen op dossierkennis. Verinnerlijk die issues. Druk dat uit in woorden die een emotionele lading hebben, zoals: vertrouwen, samen, trots, binden, toekomst, blij etc. Als je het oprecht belangrijk vindt, kun je trots en betrokkenheid uitstralen. Maar blijf daarbij wel authentiek.

Richards over politieke communicatie

“The revitalization of democracy therefore requires that the everyday business of political debate at all levels, and of presenting politics to the public, acquires something of the emotionally compelling narratives offered by, for example, television soap operas.”

- Barry Richards,

The Emotional Deficit in Political Communication, 2004

Wat je zegt moet je menen, maar het moet ook bij je passen. Het gaat om eenheid van partij(ideologie), persoon, boodschap en stijl. Wouter Bos zei dat hij minister-president wilde worden, maar gedroeg zich er niet naar. Henk Kamp wil Verdonk en Wilders overtreffen in ferme taal, maar slaagt daar niet in omdat het niet past bij zijn persoon en de liberale traditie van zijn partij. Maxime Verhagen hing in net pak zichtbaar ongemakkelijk onderuit op een loungebank tijdens een danceparty. Toen een verbaasde journalist vroeg wat hij daar deed, antwoordde Verhagen: ‘effe lekker chillen’. Wees het origineel, geen kopie om kiezer (terug) te winnen. Zelfs burgemeester Dickerdack van

Rommelstad, de stad van Olivier B. Bommel (Toonder, 1981) realiseerde zich dit toen hij uitriep: "Schandelijk. Dit is de laatste keer, dat ik een rede houd, die ik zelf niet begrijp."

Wanneer je iets doet of zegt wat niet klopt met je wezenlijke aard, met wat je belangrijk vindt, weet je dat niet alleen met je hoofd, maar ervaar je ook de onrust die de innerlijke tegenstrijdigheid met zich meebrengt. Dat kan zich uiten in emotionele zin, door bijvoorbeeld schaamte, wroeging of schuld. Dat kan zich zelfs uiten in fysieke zin, in de vorm van stress, buikpijn of hoofdpijn (Hui, 2007). Als het niet klopt, voelen je luisteraars of toeschouwers dat aan. Soms kunnen ze het zelfs aan je lichaamstaal of je fysieke reactie zien.

At your service: Pim Fortuyn

Fortuyn was authentiek tot op het bot. Hij zette een tot dan toe ongewone combinatie neer van rebelse opvattingen, een niets of niemand ontziende manier van communiceren en een geaffecteerde uiterlijke presentatie, koketterend met zijn homoseksualiteit. Deze authentieke combinatie van afwijkende elementen riep bij grote groepen Nederlanders het gevoel op van 'eindelijk iemand die openlijk durft te zeggen wat ons soort mensen vindt'. Zij sloten hem massaal in hun harten. Sommigen zeggen dat de flamboyante Fortuyn uiteindelijk door de mand zou zijn gevallen als hij de kans zou hebben gehad om na de verkiezingen de daad bij zijn vele woorden te voegen. Degenen die dat vinden, verwachten dat het gevoelsmatige uiteindelijk het onderspit zou delven tegenover 'de feiten en de realiteit' van beleid dat op consistentie gericht moet zijn. Een feit was in ieder geval dat slechts weinig mensen twijfelden aan de intellectuele denkkraft van 'professor Pim'.

Authentiek zijn betekent echter ook dat je een mens mag zijn. En mensen zijn feilbaar. Er schuilt kracht in het erkennen van fouten en kwetsbaarheid. Toegeven dat je de mist in ging, kan voor politici echter ook een praktisch voordeel opleveren. Gouverneur Arnold Schwarzenegger gaf persoonlijk falen – intimiderend gedrag in de omgang met vrouwen – direct toe en bood excuses aan. Daardoor ontstond er geen hype en demonteerde hij de potentiële bom nog voor deze in de publiciteit kwam (Korsten, 2006).

Eerlijk zijn over falen en teleurstelling is steeds belangrijker in de samenleving, maar nog opmerkelijk zeldzaam onder politici (Richards, 2004). Jan Pronk, toenmalig minister voor Ontwikkelings-samenwerking, raakte in 1992 tijdens een overleg met de Kamer over zijn bezoek aan Somalië zo geëmotioneerd dat de tranen over zijn wangen vloeiden. Deze politieke tranen (zie allesopeenrij.nl voor een overzicht) versterkten zijn imago als betrokken bestuurder.

Eerlijk zijn over falen en teleurstelling maakt een politicus herkenbaar als mens. Een deel van de aantrekkingskracht van charismatische leiders komt voort uit het feit dat volgelingen een persoonlijke band met hen ervaren. Om dat mogelijk te maken, zijn die leiders nooit 100% perfect. Een van de eigenschappen van charismatische leiders is dat zij een 'subtiel defect' hebben (Schiffer, 1973). Het moet wel gaan om een defect dat niet van groot belang is voor hun functio-neren. Fortuyn koketteerde met zijn darkroomervaringen, Kennedy en Clinton hadden vele vriendinnen, Churchill dronk te veel. Het is het foutje dat hen menselijk maakt(e).

5

EMOTIES EN KEUZEN

5.1 PARTIJ OF PERSOON

Nederland is een representatieve democratie. Dat zijn mooie woorden voor het feit dat we mensen inschakelen die namens de bevolking keuzen maken. Het is van belang dat die keuzen aansluiten bij de wensen van de bevolking. Daarvoor houden we verkiezingen. Volgens een vaste procedure kies je dan de persoon van wie je denkt dat hij of zij jou het best vertegenwoordigt. Maar waar baseer je die keuze op? Stem je op een persoon of op een partij? Politieke wetenschappers voeren al jarenlang een hevig debat over deze vragen. Het is in ieder geval duidelijk dat zowel partijen als hun kandidaten worden meegewogen in het oordeel van de kiezers. Die twee factoren zijn de laatste jaren belangrijker geworden dan inhoudelijke punten (van Holsteyn en Irwin, 2003). En zoals bij vrijwel alles in ons leven, spelen emotionele reacties van kiezers ook een belangrijke rol (Rosema, 2007). Hoe verloopt dit samenspel tussen partijen, emoties, kiezers en kandidaten in verkiezingstijd?

Je kunt niet op een partij stemmen. Kiezers brengen hun stem altijd uit op een persoon. Toch is het Nederlandse politieke systeem geheel georganiseerd rond partijen. Gelijkgeminden hebben zich verenigd in politieke partijen. De meeste grote landelijke partijen zijn ontstaan uit 'verzuilde' sociale groepen. Tijdens de periode van verzuiling was stemmen nauwelijks een keuze: je koos simpelweg voor de partij die je eigen sociale groep vertegenwoordigde. Dat dit een sterk mechanisme is, blijkt uit het feit dat veel ouderen nu, ruim 40 jaar na het begin van de ontzuiling, nog steeds op de partij van toen stemmen. Ontwikkelingen als individualisering, internationalisering en informatisering dragen sterk bij aan het vervagen van de sociale scheidslijnen uit die periode.

Politieke partijen bieden een zekere mate van houvast en herkenbaarheid. Elke partij heeft haar eigen symboliek en stijl; een eigen identiteit. Met deze identiteit kunnen potentiële kiezers of leden zich (emotioneel) verbonden voelen. De laatste jaren is een culturele verandering ingezet waardoor ideologie en politiek meer verweven raken met persoonlijke overwegingen en emotionaliteit (Richards, 2004). De uitstraling en identiteit van een politicus zijn nauw verbonden met de partij die hij of zij vertegenwoordigt. Emotionele reacties van kiezers op politici, partijen en beleidsinhoud beïnvloeden elkaar

dan ook (Capelos, Akker en Eijk, 2007). De politieke partij is in feite een verbindingsselement voor zowel de uitvoering van politiek als de emoties van de kiezer.

Een partij, haar leden en haar politici vormen gezamenlijk ideeën en uitgangspunten die worden vastgelegd in een programma. Omdat alle kandidaten van een partij dit programma (moeten) onderschrijven, kan een kiezer zonder de kandidaten te kennen toch in grote lijnen nagaan wat de overtuigingen en beleidskeuzen van de kandidaten zullen zijn. In een tijd waarin informatie overvloedig is, maar de beschikbare tijd om deze op te nemen beperkt, is dat erg waardevol.

Toch kleven hier nadelen aan. Ten eerste zijn de ideologische verschillen tussen partijen in het Nederlands lokaal bestuur relatief klein. De reden hiervoor is dat er veel partijen zijn die het politieke spectrum moeten delen. Aan de laatste gemeenteraadsverkiezingen in 2006 deden elf landelijke partijen mee en vele tientallen lokale partijen. Gemeenteraden worden dan ook door vele fracties gevuld. Zo hebben bijvoorbeeld de gemeenteraden van Enkhuizen 8 fracties op 17 raadsleden, Den Helder 11 fracties op 31 leden en Den Haag 12 fracties op 45 leden.

Vrouwen kiezen vaker voor links, mannen voor rechts

“Vrouwen stemmen anders dan mannen. Daar waar mannen vaker een voorkeur hebben voor de rechterzijde van het politieke spectrum (VVD), kiezen vrouwen iets vaker voor links. Zo kiest de helft van de vrouwen voor een van de linkse drie (PvdA, SP of GroenLinks) terwijl dat bij de mannen maar 44 procent is. Vrouwen zijn – het vooroordeel bevestigend – gevoeliger voor een sociaal beleid dan mannen.

Er is nog een ander verschil. Mannen twijfelen minder over hun stemvoorkeur dan de andere sekse. Zo doet 73 procent van de mannen een uitspraak over wat zij zouden stemmen als er vandaag verkiezingen gehouden zouden worden. Bij vrouwen ligt dit percentage beduidend lager, op zestig procent. Blijkbaar twijfelen vrouwen langer over hun stemkeuze dan mannen.” – Politieke Barometer.nl, 5 oktober 2006

Verder zijn de banden met politieke partijen niet sterk. Anders gezegd: de emotionele binding tussen politici of partijen en kiezers is laag. Het is voor politieke partijen steeds lastiger om (geschikte) kandidaten te vinden. De ledentallen voor de meeste partijen zijn laag en al jaren dalende (van Holsteyn en Irwin, 2003).

Traditionele stemkeuzemodellen gebaseerd op partijvoorkeuren zijn steeds minder goed in staat om de verkiezingsuitslag te voorspellen of te verklaren (Andeweg en Irwin, 2002). Dit blijkt ook uit de stemwijzer. Door via internet een aantal vragen over beleidsvoorkeuren te beantwoorden, krijgt men van de stemwijzer een stemadvies voor een partij. Ondanks het massale gebruik van de stemwijzer, een keuzehulpmiddel dat door duizenden mensen werd ingevuld, hebben veel kiezers het stemadvies niet opgevolgd zo bleek uit onderzoek van de Universiteit van Tilburg. Het is dan ook de vraag of politieke partijen nog wel een geschikt hulpmiddel zijn om de stemkeuze op te baseren.

Stemmingswisselingen

“Het Nederlandse electoraat is definitief op drift. Ze heeft zich voor een groot deel geëmancipeerd van traditionele religieuze en sociaal-economische indelingen van het politieke landschap. Kiezers maken eigen afwegingen op basis van schema's of indelingen van het politieke aanbod die veeleer steunen op persoonlijke sympathie voor en vertrouwen in een man of vrouw die een lijst aanvoert, dan op inhoudelijke afwegingen rondom partijprogramma's. Ook het aantal kiezers dat pas in het stemhokje een beslissing neemt is groter dan ooit.”

- Boogers en Weterings, De emancipatie van kiezers en politici, 2003

Het lijkt er bovendien op dat een traditionele hulp bij het kiezen, ideologie, steeds meer een achterhaald principe is. Tegenwoordig zijn Leefbare en lokale partijen niet meer weg te denken uit de gemeenteraden. Het zijn partijen die niet goed zijn in te delen op de schaal links-rechts. Rita Verdonk wil deze richtinggevende termen niet eens meer gebruiken: zij is “niet links en niet rechts, maar recht door zee”.

Politiek lijkt zich steeds meer op personen te richten. Het debat hierover is onder wetenschappers nog niet beslecht, maar optredens van politici als Rita Verdonk, Geert Wilders en Pim Fortuyn lijken wel degelijk deze kant op te wijzen. Pim Fortuyn was de eerste politicus die politiek bedreef zonder partij. Hij werd weliswaar uit zijn eerste partij Leefbaar Nederland gezet, maar bleek dat vehikel eigenlijk niet nodig te hebben om het politieke toneel te betreden. De partijloze Fortuyn kreeg alleen maar meer ruimte om zijn punten te verkondigen, en ook nadat hij de LPF had opgericht draaide het nog steeds alleen om de lijsttrekker. Geert Wilders en later Rita Verdonk volgden zijn voorbeeld in deze personenpolitiek. Het is niet toevallig dat de gevestigde partijen grote moeite hebben met deze politici en hun vaak verwijten zich niet aan de (rationele)

spelregels te houden. Deze persoonlijkheden bedrijven emotiepolitiek en spelen in op de gevoelens die onder de bevolking leven.

Pim Fortuyn: personificatie van personalisering

Nadat Pim Fortuyn uit Leefbaar Nederland was gezet, heeft hij in allerijl een eigen partij opgericht. Het verzamelen van mensen moest in een rap tempo gebeuren. Zo rap dat Fortuyn bij de presentatie van zijn lijstvolgers niet eens bleek te weten hoe hij de voornaam van nummer twee op de lijst, João Varela, moest uitspreken.

Niet eerder was er een partij die zo sterk gebonden was aan de partijleider. Het verloop van de LPF na de dood van Fortuyn geeft aan dat het geen partij was, maar een groep assistenten van Fortuyn die zonder hun leider geen raad wisten. Fortuyn bedreef in feite politiek zonder partij. Na zijn dood was er een partij zonder politiek.

We kiezen niet meer de partij die zo objectief mogelijk gezien het dichtst bij onze ideologische en politieke voorkeuren ligt, we kiezen de partij of persoon die ons het meest aanspreekt. Het rationele keuzemodel van Anthony Downs uit 1957 heeft dus afgedaan. Er is bij verkiezingen veel meer ruimte voor emoties. Bij welke partij, persoon of beleidsprogramma hebben we het beste gevoel? Stemmen is een complexe keuze tussen pragmatische, ideologische en emotionele waarden geworden [Richards, 2004].

5.2 AFFECTIEVE INTELLIGENTIE

Emoties zijn van belang bij het bepalen van de stemkeuze. Emoties bepalen niet alleen de binding of identificatie die we voelen met personen of partijen, maar ook het soort informatie op basis waarvan men kiest. In de politieke wetenschap onderbouwt de theorie van de Affectieve Intelligentie de relatie tussen emotie en politieke keuze. Affect is een ander woord voor emotie of gevoel.

De theorie van de Affectieve Intelligentie stelt dat emoties een katalysator zijn voor politiek leren (Marcus en MacKuen, 1993). De meeste mensen zijn normaliter niet zo bezig met politiek. Zij hebben een scherpe directe aanleiding nodig om gemotiveerd te worden om zich in de politiek te verdiepen, om iets nieuws te leren. Emoties, en dan met name het surveillancesysteem (zie hoofdstuk 1) bieden deze aanleiding. Een gevoel van bedreiging of bezorgdheid is een goede motivator om tot actie over te gaan.

Voor wie meer wil weten: Affectieve Intelligentie

Emoties bepalen in twee onafhankelijke systemen onze gemoedstoestand, zoals we in het eerste hoofdstuk beschreven. Het dispositiesysteem is gericht op routinematig afhandelen van zaken die geen expliciete afwegingen vereisen. De kenmerkende emotie voor een hoge activering van dit systeem is enthousiasme. Wanneer het tweede systeem – het surveillancesysteem – wordt geactiveerd, onderbreekt dit het vertrouwen op gewoonte. We voelen dan angst of bezorgdheid. Uit onderzoek naar de Amerikaanse presidentsverkiezingen blijkt dat mensen van wie het dispositiesysteem sterk geactiveerd werd, sterk hun gevoel volgden bij het bepalen van een keuze. Mensen bij wie het surveillancesysteem werd geactiveerd, heroverwogen hun keuze rationeel. Op basis van deze bevindingen ontwikkelden de politicologen Marcus en MacKuen de 'theory of Affective Intelligence'.

In de politiek zijn gewoontereacties op basis van partijlidmaatschap, ideologie, klasse, groepsidentiteit en sociale scheidslijnen voorbeelden van hoe het dispositiesysteem politiek gedrag beïnvloedt (Capelos, Rijkhoff en Leeuwenburg, 2007). Zolang de politieke situatie voldoet aan bestaande opvattingen en er geen grote veranderingen plaatsvinden, is er geen reden om bezorgd te zijn. Kiezers kunnen op hun gewoonten blijven vertrouwen en zullen hun keuze bepalen zonder veel aandacht te schenken aan nieuwe informatie. Zij stemmen op de partij waar ze toch al het meeste gevoel bij hadden. Aan de kandidaten en beleidsinhoudelijke punten wordt dan minder aandacht besteed.

Wanneer er echter reden voor bezorgdheid is, onderbreekt het surveillancesysteem de aandacht voor gebruikelijke patronen en informatie. Dit kan vele oorzaken hebben: een slechte economie, grote hervormingen, maatschappelijke problemen, maar ook de kwaliteit van partijen en kandidaten. Wanneer we ons zorgen maken over ontwikkelingen of twijfelen aan de geschiktheid van kandidaten, zorgt het surveillancesysteem ervoor dat we op zoek gaan naar nieuwe relevante informatie waarmee we onze keuze rationeel kunnen heroverwegen. We baseren onze keuze dan vooral op de persoonlijke kwaliteiten van de kandidaten en beleidsinhoudelijke argumenten. Emoties zijn dus in hoge mate bepalend voor het stemgedrag bij verkiezingen.

Emotie heeft een groter effect dan ratio bij de beoordeling van politiek. Zo blijkt de invloed van emoties groter te zijn dan die van rationele overwegingen in de beoordeling van een politicus (Ragsdale, 1991). Bovendien kan de politieke betrokkenheid vergroot worden als politici in staat zijn om een emotie als enthousiasme te genereren (Marcus en

MacKuen, 1993]. Dit sluit aan bij de intuïtieve 'Bolkesteindoctrine': mensen laten de politici hun gang gaan, tot er signalen komen dat ingrijpen nodig is. Bolkestein gaf eens aan dat een lage opkomst bij verkiezingen ook kan betekenen dat de bevolking geen reden zag om in te grijpen. Analoog hieraan kunnen we concluderen dat kiezers die op dezelfde partij blijven stemmen geen reden zien om in te grijpen door hun stem te herzien.

Wat ouderen verbond: nieuw beleid, nieuwe gevoelens, nieuwe stem?

Het Algemeen Ouderen Verbond was dé verrassing bij de Kamerverkiezingen van mei 1994. De net opgerichte ouderenpartij haalde maar liefst 4% van de stemmen en daarmee 6 kamerzetels. Destijds was dat een historische winst voor een nieuwe partij. De partij was net een halfjaar daarvoor opgericht door boze ouderen in reactie op massale onvrede onder ouderen. Die onvrede kende een aantal oorzaken. De nieuwe generatie ouderen was mondiger en beter opgeleid. De zorgsector was jaren achtereen getroffen door bezuinigingen. Toen in 1993 opnieuw bezuinigingen werden aangekondigd, ditmaal voor bejaardenoorden, werd er een landelijke actieweek gehouden die werd afgesloten in de jaarbeurs door zo'n 8.000 woedende ouderen. Het was de grootste demonstratie van ouderen ooit. In reactie hierop werd eind 1993 het Algemeen Ouderen Verbond (AOV) opgericht. Veel ouderen maakten zich grote zorgen over hun toekomst. Zij vertrouwden de traditionele partijen de zorg voor ouderenbeleid niet meer toe. De grootschalige hervormingen en bezuinigingen in de (ouderen)zorg hadden geleid tot onzekerheid en angst onder de ouderen. Door die emoties werd hun surveillancesysteem geactiveerd, waardoor vaste keuzepatronen werden doorbroken. De theorie van de Affectieve Intelligentie voorspelt dan dat kiezers hun stem gaan heroverwegen en op zoek gaan naar nieuwe politieke informatie. En zo geschiedde het in de jaren 90 onder ouderen.

Het AOV kreeg helemaal de wind in de zeilen bij de verkiezingsstrijd door een strategische blunder van het CDA. Omdat de politiek gepokt- en-gemazelde voorzitter Braks verhinderd was, verzorgde de econoom Kolnaar de presentatie van het CDA-verkiezingsprogramma. Een van de programmapunten betrof de voorgenomen bevrozing van uitkeringen. Kolnaar gaf – meer als wetenschapper dan als politicus – onverbloemd bevestigend antwoord op de vraag of het hier ook om de AOV ging. De wetenschapper beseftte niet hoezeer hij hiermee de latente angst en onzekerheid onder ouderen aanwakkerde, en de oudere CDA-kiezers in de handen van het AOV dreef. Het CDA leed bij de verkiezingen vervolgens een ongekend verlies.

Het verging het AOV overigens slecht. In een tempo dat vergelijkbaar was met dat van de latere LPF, viel de partij kort na de verkiezingszege uiteen door interne schermutselingen.

- van Stipdonk en van Holsteyn, *Wat ouderen verbond*, 1996

Intuïtief weten we al lang dat emoties een belangrijke rol spelen in de verkiezingsstrijd. Er is steeds meer bewijs dat dit ook daadwerkelijk het geval is. Daarbij is het ook duidelijk dat emoties politiek redeneren en politieke keuzen ondersteunen, en niet verstoren. Emoties verbeteren daarmee de kwaliteit van de democratie (Marcus en Mac-Kuen, 1993). Het meeste bewijs hiervoor was tot voor kort afkomstig uit onderzoek onder Amerikaanse kiezers. Recent is hiernaar echter ook onder Nederlandse kiezers onderzoek gedaan.

5.3 KIEZERS

Hoewel Nederlanders zichzelf graag als nuchter bestempelen, en daarmee impliciet aangeven zich niet te laten leiden door emoties, blijken emoties ook in Nederland directe invloed te hebben op het stemgedrag (Rosema, 2007). De Nederlandse kiezers hebben gevoel bij hun politieke vertegenwoordigers: ze zijn in staat om onderscheid te maken tussen politici met behulp van emoties. Zo was men vooral boos op Rita Verdonk, verveeld met Jan Peter Balkenende en hoopvol over Jan Marijnissen tijdens de Tweede Kamerverkiezingen in 2006 (Capelos, Rijkhoff en Leeuwenburg, 2007).

De belangrijkste emoties in het politieke domein zijn hoop, trots, angst, boosheid en verveling (Marcus et al, 2005; Capelos et al, 2007). Met deze vijf emoties kunnen zogenaamde emotieprofielen worden opgesteld waaruit valt af te lezen welke emotionele reactie een kandidaat tijdens de verkiezingscampagne oproept bij de bevolking. Hiertoe worden de emoties gemeten en vervolgens geschaald van 0-10. Een denkbeeldige nieuwe politicus scoort bijvoorbeeld een 3 op trots, een 6 op hoop, een 3 op angst, een 5 op boosheid en een 4 op verveling. Uit de onderlinge verhoudingen van de emotiescores kan worden afgeleid welke emotionele reactie overheersend is.

In vergelijking met de Amerikaanse onderzoeksresultaten zijn er enkele belangrijke verschillen. In Nederland zijn de gemiddelde emotionele reacties minder intens, wellicht toch een weerspiegeling van de 'Hollandse nuchterheid'. Vergeleken met Amerikaanse kiezers voelen Nederlandse kiezers relatief vaak boosheid. Zij zijn vaker boos

dan angstig of bezorgd (Capelos, Rijkhoff en Leeuwenburg, 2007). In Amerika voelen kiezers zich relatief vaker angstig. Angst leidt ertoe dat men eerdere keuzen (routines) rationeel gaat heroverwegen door nieuwe informatie te zoeken. Men wil dan meer weten van issues en kandidaten. Boosheid, de emotie die in Nederland vaker voorkomt, heeft dat effect niet, maar zorgt er juist voor dat men zich afkeert van de politiek.

De verschillen in emotionele reacties zijn te verklaren door de verschillen in het politieke systeem en de politieke cultuur van beide landen. De Verenigde Staten kent een tweepartijstelsel waarin de winnaar van de verkiezingen alle macht krijgt. Dit systeem werkt polariserend en zorgt ervoor dat er weinig alternatieven zijn voor ontevreden kiezers. Nederland kent een meerpartijstelsel waarin de onderlinge ideologische afstand tussen de partijen klein is. Verder is in Nederland – zoals beschreven – de emotionele band die kiezers met partijen hebben traditioneel laag. Wanneer je geen goed gevoel hebt bij een partij of kandidaat, stap je in Nederland veel gemakkelijker over naar een van de vele nabijgelegen alternatieven. Bovendien zijn partijen van elkaar afhankelijk om een coalitie te vormen. De macht moet gedeeld worden. Omdat partijen elkaar later misschien nog nodig hebben, worden conflicten minder op de spits gedreven. Er ontstaat zo minder ruimte voor heftige emotionele reacties.

De theorie van de Affectieve Intelligentie blijkt ondanks deze verschillen ook in Nederland toepasbaar. Op basis van emotionele reacties kunnen de Nederlandse kiezers in twee categorieën ingedeeld worden. Enerzijds mensen die negatieve emoties ervaren, bijvoorbeeld angstig voor een dreigende economische recessie, of boos op de leider van hun favoriete partij. Anderzijds mensen met een positieve gemoedstoestand, die de toekomst met vertrouwen tegemoetziën. De mensen die negatieve emoties ervaren, baseren hun stem minder op gewoonte (partijvoorkeur), maar meer op nieuwe informatie uit de campagne, zoals de kwaliteiten van de kandidaat en beleidsinhoudelijke punten. De mensen met een positieve gemoedstoestand volgen hun gewoonte en stemmen vaker op de partij waar ze altijd al op stemden (Capelos, Rijkhoff en Leeuwenburg, 2007).

Nederlandse politicologen hebben de theorie van de Affectieve Intelligentie nog maar recentelijk ontdekt en onderzocht. Het debat over de vraag waarop men de stem baseert is dan ook nog niet beslecht.

Stemmen we op de persoon, op de partij of misschien op de inhoud van het programma? Waarom zijn verkiezingen aan steeds grotere stemmingswisselingen onderhevig? Het inzicht in de manieren waarop emoties hierop invloed uitoefenen groeit met de dag. We hebben in dit hoofdstuk hiervan een tipje van de sluiiter opgelicht. De politiek-psychologische wetenschap heeft nog veel spannend en uitdagend onderzoek voor de boeg.

5.4 ENNUU

Wat betekenen deze bevindingen voor u in het lokaal bestuur? Wat betekenen deze bevindingen voor u in verkiezingstijd? Wees u bewust van de emoties in de samenleving en de wijze waarop die het keuzegedrag beïnvloeden. Dat emoties ook op verkiezingen een grote invloed hebben, wordt steeds duidelijker. De mechanismen waarmee emoties de stemkeuze beïnvloeden, kunnen steeds beter in kaart worden gebracht. Kort samengevat: "enthousiasme verhoogt de betrokkenheid en bezorgdheid stimuleert het opnemen van politieke informatie" (Marcus en MacKuen, 1993: 680). Het is daarom belangrijk de 'emotieantenne' op de samenleving gericht te houden. Omdat emoties bepalend zijn voor de informatieverwerking in de hersenen, is een goede voeling met de samenleving een aanmerkelijk voordeel bij het bepalen welke informatie wordt verspreid.

Politiek als symbolisch festival

"When politics makes people anxious, people sharpen their eyes and pay careful attention; when politics drums up enthusiasm, people immerse themselves in the symbolic festival"

- Marcus en MacKuen, *Anxiety, Enthusiasm, and the Vote*, 1993

Emoties zijn moeilijk te sturen. Angst of bezorgdheid kan ontstaan tijdens een mindere economische periode, ten tijde van hervormingen, maar ook door een terroristische aanslag of door twijfels over de competentie van politici. Het lijkt verleidelijk om juist op het creëren van angst in te zetten, een strategie die door onder meer Geert Wilders lijkt te worden toegepast. Angst zorgt immers voor het verlaten van gewoontes en een rationele heroverweging van de stem. Zeker voor een relatief nieuwe deelnemer in een verkiezingsstrijd klinkt dit aantrekkelijk. Angst kan echter snel omslaan in woede en frustratie. Deze emotie zorgt dan voor een tegengesteld effect, mensen keren zich juist af.

Toch is het niet onmogelijk om succesvol gebruik te maken van emoties. Assertief inspelen op onverwachte situaties die veel angst of bezorgdheid oproepen, kan een positief effect hebben. De emoties angst en bezorgdheid zorgen er namelijk voor dat men meer politieke informatie gaat opnemen. Het gaat dan vooral om beleidsinhoudelijke gegevens en informatie waarmee de kwaliteit van politici is vast te stellen, zoals competentie of ervaring. In onzekere tijden lijkt het dus aan te raden de informatievoorziening hierop te richten. In rustiger tijden is het verstandiger positieve informatie over de partij te verspreiden om te proberen de burgers te betrekken bij de campagne, de partij en haar kandidaten.

Geen roos zonder doornen

De Roos-verkiezingscampagne waarin de VVD begin 2006 de PvdA beschuldigde van gebrek aan visie, kreeg veel aandacht. Op het VVD-filmpje wordt onder begeleiding van een kinderdeuntje aan een in de wind wapperende Roos gevraagd wat ze van diverse politieke issues als veiligheid en integratie vindt. Roos wappert maar wat en blijft op alles het antwoord schuldig. De boodschap is dat Roos, de PvdA dus, geen visie heeft. Voor duidelijke standpunten moet je volgens het filmpje bij de VVD zijn: "De VVD kiest wel. Kiest u VVD?" Het spotje trok bij de lancering volop de aandacht in de media. Had het keiharde Amerikaanse campagne voeren nu ook ingang gevonden in de Nederlandse politiek? Dig Isthia, communicatieadviseur, zei hierover: "Ik vind het een nogal mild spotje. Wel grappig, maar ook een beetje flauw. En bovendien niet verstandig. Je moet als partij uitgaan van je eigen sterkte en niet anderen gaan aanvallen." Naar aanleiding van een tv-spot uit 1994 met een steeds ontstemder kijkende Frits Bolkestein, met achter zich beelden van (loze) verkiezingsbeloften van de andere partijen, zei bijzonder hoogleraar politieke communicatie Kees Brants: "Het was het enige spotje dat effect had. Maar wel averechts: het keerde de mensen af van de VVD." Brants denkt dan ook dat de VVD een misrekening heeft gemaakt met het spotje over Roos. PvdA-leider Wouter Bos zei te hopen dat het filmpje zo vaak mogelijk zou worden uitgezonden: "Wij zijn blij met alle aandacht van de VVD."

- Communicatieonline.nl

Het zorgen voor positieve emoties rond de eigen partij is de belangrijkste opdracht aan politici en hun campagneteams. Rosema (2007) heeft onderzocht of negatieve oordelen onder Nederlandse kiezers over politieke partijen voortkwamen uit negatieve emoties (irritatie, angst, boosheid, zorgen etc.). In tegenstelling tot wat je zou verwachten, bleek dat afkeer van een partij niet voortkwam uit irritatie of zorgen, maar vooral uit de afwezigheid van positieve emoties als enthousiasme. Dat betekent dus dat kandidaten en partijen tijdens een verkiezingscampagne juist enthousiasme moeten zien te creëren bij de kiezers om ze betrokken te krijgen bij de campagne. "Als kiezers met enthousiasme reageren op een kandidaat, dan laten zij niet alleen passief positieve reacties zien, maar delen zij overtuiging en betrokkenheid." (Marcus en MacKuen, 1993: 673). Een positief beeld van jezelf neerzetten overtuigt meer, en is bovendien effectiever dan een negatief beeld proberen te schetsen van de politieke concurrent.

UITLEIDING

U hebt hierboven veel over emoties en over politiek kunnen lezen. Hoewel mensen vooral door negatieve emoties worden aangezet tot leren (zie hoofdstuk 1), hopen we dat u met positieve emoties terugdenkt aan dit boekje.

Ongetwijfeld hebt u hier ook zaken in gemist. We hebben niet gestreefd naar een boek dat een compleet overzicht geeft van alle aspecten en antwoord op alle vragen. Dit is geen handboek Politiek en Emotie. We hebben er wel naar gestreefd u met dit boekje een inspirerend inzicht te geven in het onderwerp.

Mocht u na lezing denken: 'U kunt mij nog meer vertellen', dan klopt dat. Laat het ons weten als u meer wilt weten, of ons iets wilt vertellen. Wij stellen uw reactie op prijs.

Vincent.vanStipdonk@sgbo.nl en Raimon.Leeuwenburg@sgbo.nl

BRONNEN

- **ANDEWEG, R. EN G. IRWIN (2002)** "Citizens and the Political System", in: Governance and Politics of the Netherlands, London: Palgrave Macmillian, pp. 69-100.
- **BB (BINNENLANDS BESTUUR) (2007)** "Burgers willen van gemeenten veel meer dan goede dienstverlening", in: Binnenlands Bestuur, 2 november 2007, pp. 6-7.
- **BEUNDERS, H. (2002)** Publieke tranen: de drijfveren van een emotiecultuur, Amsterdam: Contact.
- **BEUS, J. DE (2001)** Een primaat van politiek, Amsterdam: Vossiuspers.
- **BLOM, M. (2005)** "De taal en politiek: een gelukkig huwelijk", column op <http://pvda.nl>, 12 november 2005.
- **BOOGERS, M. (2007)** Lokale politiek in Nederland, de logica en dynamiek van plaatselijke politiek, Den Haag: Lemma.
- **BOOGERS, M. EN R. WETERINGS (2003)** "De emancipatie van kiezers en politici", in: B en M, vol. 30, no. 2, pp. 145-148.
- **BRENNINKMEIJER, A.F.M. (2005A)** "Mediation" in: A.F.M. Brenninkmeijer (red.) Handboek Mediation, Den Haag: SDU, pp. 1-22.
- **BRENNINKMEIJER, A.F.M. (2005B)** "Onderhandelen" in: A.F.M. Brenninkmeijer (red.) Handboek Mediation, Den Haag: SDU, pp. 63-85.
- **CAPELOS, T., S.A.M. RIJKHOFF EN R. LEEUWENBURG (2007)** "Anxiety, party identification and the vote: understanding dynamics of citizen preferences in Dutch politics", paper presented at the Annual Meeting of the American Political Science Association, Chicago, USA, August-September 2007.

- **CAPELOS, T., R. VAN DEN AKKER EN S. VAN DER EIJK (2007)**
 "Like leader, like party, leadership assessments and party images in the Netherlands", paper presented at the Annual Meeting of the Midwest Political Science Association, Chicago, USA, April 2007.
- **CASTELLS, M. (2003)** *The Power of Identity*,
 London: Blackwell Publishing.
- **CTLB (COMMISSIE TOEKOMST LOKAAL BESTUUR) (2006)**
 Wil tot verschil, 's Gravenzande: Van Deventer.
- **DAMASIO, A.R. (2001)** *Ik voel dus ik ben: hoe gevoel en lichaam ons bewustzijn vormen*, Amsterdam: Wereldbibliotheek bv.
- **DIJKSTERHUIS, A. (2007)** *Het slimme onbewuste, Denken met gevoel*, Amsterdam: Bert Bakker.
- **ELCHARDUS, M. (2005)** "Tegenstellingen en conflicten in de symbolische samenleving", in: P. Dekker, *Maatschappelijke tegenstellingen en de civil society*, Driebergen: St. Synthesis, pp. 33-55.
- **GOLEMAN, D. (1995)** *Emotionele intelligentie*, Business Contact.
- **GRANBERG, D. EN T.A. BROWN (1989)** "On affect and cognition in politics", in: *Social Psychology Quarterly*, vol. 52, no3, pp. 171-182.
- **HENDRIKS, F. (2005)** *Reinheid en democratie, over de zin van hervorming en de waarde van vergelijking*, Oratie, Utrecht: Lemma.
- **HENDRIKS, F. EN P. TOPS (2001)** *Politiek en interactief bestuur*, Den Haag: Elsevier.
- **HIU, P-U (2007)** "Leven met je voelsprietten" (interview met haptonoom Bob Boot), in: *De Volkskrant*, 17 november 2007.
- **HOLSTEYN, J.J.M. VAN, EN G. IRWIN (2003)** "Never a dull moment", in: *West European Politics*, pp. 41-66.

- **KORSTEN, A. (2006)** "Van vertrouwen vragen naar vertrouwen winnen. Leiderschap gevraagd", in: A. Korsten en P. de Goede, *Bouwen aan vertrouwen in het openbaar bestuur*, Den Haag: Elsevier Overheid, pp. 139-162.
- **MACKUEN, M.B., G.E. MARCUS, W. RUSSEL NEUMAN AND L. KEELE (2007)** "The Third Way: the theory of affective intelligence and American Democracy" unpublished draft, version 2.6.
- **MARCUS, G.E. (1988)** "The structure of emotional response: 1984 presidential candidates", in: *American Political Science Review*, vol.82, no.3, pp. 737-761.
- **MARCUS, G.E. (2002)** *The sentimental citizen, Emotion in Democratic Politics*, Pennsylvania: Pennsylvania State University Press.
- **MARCUS, G.E. EN M.B MACKUEN (1993)** "Anxiety, Enthusiasm, and the vote: the emotional underpinnings of learning and involvement during presidential campaigns", in: *The American Political Science Review*, vol.87, no.3, pp. 672-685.
- **PREIN, H.C.M. (2005)** "Conflicten", in: A.F.M. Brenninkmeijer (red.) *Handboek Mediation*, Den Haag: SDU, pp. 39-62.
- **PUTNAM, R. (1993)** *Making democracy work, civic traditions in modern Italy*, Princeton: Princeton University Press.
- **RICHARDS, B. (2004)** "The emotional deficit in political communication", in: *Political Communication*, 21, pp. 339-352.
- **RAGSDALE, L. (1991)** "Strong Feelings: Emotional Responses to Presidents", in: *Political Behavior*, vol. 13, no. 1, pp. 33-65.
- **ROSEMA, M. (2007)** "How passionate is the electorate?", paper presented at the 4th ECPR-Conference, Pisa, Italy, September 2007.
- **SALEMINK, O.H.J.M. (2006)** *Nieuwe rituelen in de natie. Nederland in de spiegel van Vietnam, Oratie*, Amsterdam: Vrije Universiteit.
- **SCHIFFER, I. (1973)** *Charisma, A psychoanalytic look at mass society*, New York: Free Press.

- **SCHNABEL, P. (2004)** "Het zestiende Sociaal en Cultureel Rapport kijkt zestien jaar vooruit", in: Sociaal Cultureel Rapport 2004, Den Haag: SCP, pp. 47-90.
- **STIPDONK, V.P. VAN (2007A)** "Laten zien hoe de politiek werkt, Wouke van Scherrenburg", in: Bestuurswetenschappen, no. 5, pp. 3-9.
- **STIPDONK, V.P. VAN (2007B)** "Vijf misverstanden over het raadswerk", in: Raadsledennieuws, no. 5, september, pp. 3-4.
- **STIPDONK, V.P. VAN (2007C)** "Beschermer van de decentrale traditie, Douwe Jan Elzinga", in: Bestuurswetenschappen, no. 2, pp. 3-10.
- **STIPDONK, V.P. VAN, EN H. TJALMA-DEN OUDSTEN (2006)** "Gemeenteraadsverkiezingen in zicht; Trends in opkomst, interesse en vertrouwen 1982-2006" in: Bestuurswetenschappen, no. 4, pp. 293-309.
- **STIPDONK, V.P. VAN, EN J.J.M. VAN HOLSTEYN (1996)** "Wat ouderen verbond. Verklaringen van het ontstaan en succes van een nieuwe partij", in: Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen Jaarboek 1995. Groningen: Rijks Universiteit Groningen, pp. 127-148.
- **THOMPSON, J.B. (2000)** Political Scandal, Power and visibility in the media age, Cambridge: Polity Press.
- **TOPS, P. (1998)** "NIMBY's en stroperigheid", in: F. Hendriks en Th.Toonen, Schikken en Plooien, de stroperige staat bij nader inzien, Assen: Van Gorcum.
- **TURNER, J.H. EN J.E. STETS (2005)** The sociology of emotions, New York: Cambridge University Press.
- **VELDE, H. TE (2004)** "Personalisering van de politiek", in: B.F. Steur et al, Democratische vergezichten, Den Haag: Raad voor het Openbaar Bestuur, pp. 95-113.

- **VERHOEVEN, I. (2006)** "De emotionele uitdaging van de politiek", in: A. Korsten en P. de Goede Bouwen aan vertrouwen in het openbaar bestuur, Den Haag: Elsevier Overheid, pp. 163-173.

- **VRIES, M. DE (2006)** Radicalisering gelokaliseerd, Den Haag: SGBO.

- **VRIES, B.A. DE (2005)** "Culturele diversiteit", in: A.F.M. Brenninkmeijer (red.) Handboek Mediation, Den Haag: SDU, pp. 139-163.

- **WESTEN, D. (2007)** "Stemmen met het hart", in: M- NRC Magazine, 6 oktober 2007, pp.27-39.

- **WRR (2005)** Vertrouwen in de buurt, Amsterdam: Amsterdam University Press.

- **WRR (2007)** Identificatie met Nederland, Amsterdam: Amsterdam University Press.

- **ZIJDERVELD, A. (2004)** "Onvrede, onbegrip en politieke kernideeën" in: B.F. Steur et al, Democratische vergezichten, Den Haag: Raad voor het Openbaar Bestuur, pp. 27-46.

"... hoog boven het gewoel balanceert een evenwichtskunstenaar De Man van Den Haag, van Henk Visch."

Politiek en Emotie

Over de rol van
emoties in de
lokale politiek

SGBO

Onderzoek > Advies > Implementatie

Sophialaan 10
Postbus 30435
2500 GK Den Haag

T 070 373 8357
F 070 363 9345
E info@sgbo.nl

www.sgbo.nl